

ВАСО ТОМАНОВИЋ

ИЗ ЕКСПРЕСИВНЕ ФОНЕТИКЕ

Узвик који настаје спонтано као реакција човекова на утисак из природе носи у себи израз његовог осећања побуђеног тим утиском. Таквим узвиком открива човек нехотично своје осећање, па га је тако откривао и у време пре него што је изградио артикулирани говор, али, како се с правом претпоставља, он је такав узвик и хотимично изговарао, заправо имитирао га, када је хтео да искаже исто такво осећање поводом нечега, као што то и данас чини. Онда му је такав начин изражавања био још потребнији, јер осим мимике и гестикулације није имао других изразних средстава. Помоћу узвика он је могао дати и израз жеље, воље побуђене тим утиском. Он је осећао потребу да узвиком искаже и сам запажени предмет, радњу или појаву. У колико је то, поред мимичког и гестовног израза, хтео да изрази и гласом, то је могао урадити или опонашањем звука који производи предмет, радња или појава коју је хтео да искаже, или преношењем утиска из било које врсте чулних осећања у сличан утисак чула слуха („гласовна метафора”, „гласовни симбол”). Пошто је мимички израз пратио изговор ових узвика, он му је давао своју посебну боју; напр. одраз заокругљених усана у узвцима за означавање кружног кретања или нечега заокругљеног, који се чувао још у праиндоевропским коренима *k^ho^ho, *цег, *цел и др. („О експресивној вредности ликвида и назала”, Г. Зб. Ф. Ф. Скуп. књ. 8; даље: *О експр.*). Зачетак црта којима се слика утисак из објективне стварности јавио се је и у најосновнијем, спонтаном, узвику, али оне су се развиле и јасније изразиле када је човек почео да нешто исказује на темељу сећања. При обнављању у свести слике онога што је запазио он је несвесно правио мимичке покрете којима је опонашао претставу коју је хтео да искаже, а то се морало одразити и у узвику.

Звукови који се производе у говорном органу човековом врше се по истим природним законима по којима се врше и они у природи која га окружује, и слични су им, па је зато он и могао да их опонаша и на тај начин изрази. Таквим узвиком, у вези са ситуацијом, могао је дати исказ практички еквивалентан реченици. Ако се узвик који је исказивао неку ствар понављао више пута, то је значило да је та ствар велика или важна, и сл.; ако је понављао узвик који означаје радњу, то је значило да се радња понавља или да дуго траје; ако се понављао узвик који означаје особину, то је значило да се та особина налази у великој мери. Тиха радња исказивала се тихим гласом, јака

јаким, брза брзим темпом, спора спорим; итд. као у музици. Ови начини исказивања и данас се употребљавају, што значи да су потребни, а онда су били још потребнији.

Прави језик настаје са стварањем артикулираног језика, рашчлањеног на поједине гласове и у вези с тим развоја језичког осећања за примање и стварање таквих гласова, али проучавање неартикулираних узвика потребно је не само за разумевање постанка и развоја језика, него и за разумевање савремених језика, у којима се непрестано, под утицајем осећања, маште и њима одговарајућих промена у гласовном органу, стварају нове модификације гласовних форми, а у реченичкој динамици, мелодији, боји, ритму и темпу чува природа старог нерашчлањеног узвика.

У данашњим језицима се налазе поред артикуларних и неартикулираних узвици, као напр. *хм*, који се овако бележи у писменом језику (упор. „*hm*” О. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik* 5.62; даље *Jesŷ.*) као израз сумње. Тај узвик се бележи словима *х* и *м*, али се изговара као један аспириран и назалиран неразвијен вокал врсте *э*, ст. сл. *э*, због чега бисмо га могли писати и као *хэм*, водећи рачуна о томе да сва та три фонетска елемента треба изговорити као један нерашчлањен узвик. Стењање (*Jesp. l. c.*) настаје као нехотичан израз бола, али се оно може употребити и хотимично, напр. кад неко хоће показати да му је рад који врши врло тежак, или болесник да му је тешко. У плачљивом говору деца употребљавају и опонашање уздицања као израз туге. Плач употребљавају већ дојенчад хотимично, тражећи да им се да храна. Није могуће ни као код других примитивних узвика поставити границу између спонтаног, нехотичног и хотимичног, али кад се одрадлија деца деру и плачу тражећи да им се нешто да, очевидно је да то раде хотимично. Врло је честа и разноврсна употреба гласног хотимичног смеха као израза осећања смешног. Често је тешко закључити да ли је смех нехотичан или хотимичан; например кад неко невешто исприча неку шалу па се слушаоци гласно насмеју, тешко је закључити да ли је то спонтан смех или је хотимичан, из учтивости, да се покаже уживање у његовим шалама. Понекад кад неко исприча неку шалу, он почне први да се смеје, једно зато што се унео у своју причу, а друго зато да би на тај начин побудио смех (вештији приповедач остане у том моменту озбиљан). Пошто се смехом може изразити и иронија, смех се употреби и кад се нешто рече у ироничном смислу, па се види да они којима су речи упућене нису то тако схватили. Такав смех својом ироничном бојом казује да то треба схватити као иронију. Исто тако кад се нешто грубо рече у шали, па се поумња да би они којима је говор упућен могли то схватити озбиљно, гласним смехом се показује да је то речено у шали. Наравно смех је увек друкчији према томе што изражава. Зато постоје и разне варијације његове гласовне слике: *хаха*, *хехе*, *хихи*, па и *хуху* кад исказује нешто што је смешно и неугодно у исто време. Уколико је хотимичан у њему се налази глас *х* и неки вокал, а у колико се приближава спонтаном, у толико се све више приближава неартикуларном узвику. Глас сличан режању који се јавља у срџби употребљава се и као хотимичан узвик ради исказивања срџбе или ради застрашивања. Инспираторни лабијални звук који настаје при пољупцу (*Jesp. 7.5*) употребљава се и као хотимичан израз, особито у обраћању дојенчету ради привлачења његове пажње. Сличан

узвик употребљава се и као позив коњу (опис *ib.*). Лабијално *r* (опис у о. с. 2.32), јавља се као рефлекс на јаку хладноћу и као узвик за исказивање осећања хладноће. Наизменично отварање и затварање уског пролаза ваздушне струје кроз усне даје овом узвику карактеристику гласа *r*, а лабијални изговор боју гласа *b*, тако да у њему назиремо та два гласа, због чега се може најприближније означити словима *br*. Из тога што се лабијални призвук чује као звучни консонант види се да при изговору овог узвика учествују и гласне жице. На сличан начин као лабијално *r*, али без учешћа гласних жица, прави се и узвик *pr*; употребљава се као израз којим се казује да је нешто мало вредно, или да је кукавички пропало. Да се употребљава и изван подручја словенских језика види се из тога што се наводи и у Јесп. *ib.* као хотимичан узвик са сличним значењем. Као хотимичан узвик употребљава се и накашљивање које се може приближно означити гутуралима $k^h k^h$, а служи као потајни знак упозоравања на нешто. Накашљивање се понекад употребљава и ради тога да би се у моментима збуњености, неодлучности или незнања добило времена за смишљање онога што треба рећи или одговорити. И гласно пљување се употребљава као хотимичан узвик. У првотной варијанти овог израза главно је пљување којим се исказује одвратност према нечему (као према поквареном, гадном јелу које се избацује из уста пљувањем). Из оваквог израза развио се нови, у којему је отпала радња пљувања, а остао само звук који она производи; то је узвик који у српскохрв. гласи *ифуј*, *џух*, *џу*, *џи*, у руском *шьфу*, *фу*, и т. д. Између првотне варијанте и ове постоје варијанте које се у толико више приближују првој у колико је афекат јачи. Овим узвицима сличан је и неартикулирани узвик који се приближно може означити словима *иџ*, а употребљава се као израз негодовања. Као, спонтана реакција настајали су извици *ах*, *ху* и др., а доцније се и хотимично употребовали.

Узвици, као што је познато, мењају своју боју под утицајем промена у говорном органу као одраза осећања. Највидљивије су промене на човечјем лицу, где се запажују промене у крвотоку (бледило, руменило и др.), напрегнутост мишића, а особито промене у положају и покретима усана, којима одговарају промене у унутрашњости говорног органа. У вези с осећањем задовољства развлаче се усне, а у вези са чуђењем или страхом заокругљују на разне начине. Према томе и гласови који се изговарају при тим афектима добијају лабијалну или палаталну боју, или прелазе у гласове *о*, *у* и т. д. (што је запажено у разним језицима, а о чему је било говора и у радовима „Израз лица и изговор гласова”, Год. Зб. Ф. Ф. Скуп. књ. 3, даље *Изр. л.*, и *О експр.* књ. 8). Узвици који настају спонтано при разним изражајним покретима, као што се види и из наведених примера, носе у себи елементе и вокала и консонаната, али као што је вокал носилац слога тако је и вокални елеменат носилац узвика, а то се види и из узвика који се данас у језику употребљавају као изрази чуђења, питања, одобравања, порицања. Такви се узвици могу изговарати са различитим акцентима и према томе имати различито значење (опис оваквих узвика у говорима Боке Которске налази се у мом раду „Акцент у говору села Лепетанаа“ (Ј. Ф. XIV 97-100, даље *Акц. Леп.*). Као најпримитивнији међу овим чисто вокалним узвицима могао би се сматрати споменути редуцирани вокал *а*. Он се може изговорити фалсетом са зат-

вореним или отвореним устима, кроз нос (питање $\bar{a}$), а може се изговорити пуним гласом без назалног изговора, са различитим значењима, према нијанси изговора у вези са изразом лица; може означавати срџбу, кад се изговара кратким, оштрим, ниским гласом, чуђење, чуђење са негодовањем, у ком је случају лабијализован ($\bar{a}^b$), жељу или дивљење кад се изговори у разним нијансама кратким вишним тоном. Кад изражава дивљење може се изговорити и удвојено, као $\bar{a}^h \bar{a}$, фалсетом; $\bar{a}^h \bar{a}$ значи одобравање (да), а $\bar{a} \bar{a}$ са првим гласом јачим и вишим по тону значи одрицање (не). Има и других нијанса изговора овог редуцираног вокала (опис у *Аки. Лей.*), а изгледа да се вокалски елеменат свих узвика којима се изражава осећање може свести на овакав глас са одговарајућом нијансом гласовне форме. О могућностима добијања различитих нијанса овог гласа дају поуздану слику експериментална испитивања сличног гласа у фонетском систему енглеског језика („нейтальное [ə]“ А. А. Артемов, *Экспериментальная фонетика*, 55—56).

Запажао сам више пута узвик малог детета, које још није проходило, кад тражи да га се узме на руке: оно понавља брзим темпом у јамбу напрегнуте звуке: $\bar{a} \bar{a} \bar{a} \bar{a}$, са повишавањем гласа од нижег тона на виши. То је узвик истог порекла којег и онај којим радници при заједничком раду, при потезању или подизању терета, дају израз и знак заједничког напора. Тај се узвик код детета јавио спонтано, рефлексно, при напорима које је правило хођећи пожабе, мучећи се да се подигне, да нешто дохвати, и т. д., али га је оно постепеним прелазом почело и хотимично употребљавати као и плач. При оваквом узвику вању дете прави покрете рукама као да само хоће да се попне, при томе се напреже, и то се напрезање одражава у његовом напрегнутом гласу. Подизање тона са нижег на виши и напрезање са покретима показују радњу и жељу, вољу да се она изврши, а брзи темпо журбу. Овакав узвик има оптативни или императивни карактер, па се и из овога види како је човек пре развоја артикулираног говора могао хотимично исказивати своју жељу и вољу. У оваквом узвику главно је повећање напрегнутости којом се изговара, а тако се ради и у артикулираном говору: што је јача жеља или заповест, то се све већом напрегнутошћу исказује. Наведени узвик детета и други слични показују експресивну вредност напрегнутости и снаге којом се узвик или реч изговара. Особиту изражајну моћ даје узвицима интонација. У узбуђењу се са појачавањем рада срца и животних функција уопште глас повишава, а у депресији спушта, због чега повишавање гласа у нама изазива узбуђење, живост, а спуштање умирење или депресију. Високи тонови на нас праве утисак какав прави светлост и светле, топле боје, а ниски праве утисак какав прави тама, сенка, тамне или хладне боје (у светлости и топлини буди се живот, а у тами и хладноћи гаси). Ова изразна значења интонације огледају се у узвицима, али не сама него у вези са значењима која дају динамика и боја, као и са врстом гласова из којих се састоји узвик и из њихових експресивних значења. Повишавање тона увек означаје извесно слабије или јаче узбуђење, али то узбуђење може бити различите врсте; оно може бити угодно и неугодно. Ово се види по акценту узвика. Ако се посматра напр. почетни високи тон са даљим повишавањем његовим при узвицима задовољства, дивљења итд. и с друге стране повишавање тона у изразима срџбе, или осећања акутних болова због напрегнутости при таквим осећањима, види

се да се повишавање тона налази и у једном и у другом случају, али да ипак постоји велика разлика у гласовној слици ових узвика и да се она не састоји само у разлици тонског интервала, него и у напрегнутости и у експираторној снази и боји гласа. У узвику задовољства глас је природно изговорен, соноран и без оштрине, а у узвику срџбе је редуциран, са примесом оштрих шумава због грчења мишића у гркљану, соноритет је изгубљен, експираторна снага јака; изговор узвика као и других саставних делова говора у стакату. Тако је и код узвика са силазном интонацијом; спуштање тона налази се при изразима неугодног осећања депресије, али оно може да значи и умирење, утишавање неугодних осећања, и тада је угодно: напр. с једне стране спуштање тона при стењању и с друге стране при умиревању, тешењу. Узвици се и данас изговарају с експресивним акцентом, али редовни традиционални акценат речи углавном је изгубио експресивност и постао вишемање једноличан и формалан, јер се из физиолошких узрока, упроштавао мењајући се у складу са другим историским променама фонсистема. Био је и један други фактор који је допринео губљењу експресивног акцента. Док је реч била на стадијуму узвика, који је замењивао реченицу, она је имала свој експресивни акценат, али са развојем артикулираног језика са узвика функција експресивног музичког израза прешла је на реченичну целину. Стари узвик није нестао, него се трансформирао. Из ранијег узвичног израза развио се постепено нови израз изграђен из постепено развијених артикулираних речи, задржавши музички облик ранијег узвичног израза у виду данашњег реченичног акцента. Поједини саставни делови реченице као несамостални утапали су се у реченичну целину, задржавајући ипак црте своје гласовне форме (боје, експираторне снаге и интонације). То се види и при посматрању савременог језичког израза. Због тога што речи подређују свој акценат реченичном акценту, акценат речи постао је мање самосталан и постојан, па се лакше могао мењати. У целини се замагљују и губе из вида појединости. Акценат најјаче задржавају оне речи које значе слику (квалитет, квантитет) или промене које се у њој врше. А речи које показују односе, везе (предлози, везници) наслањају се на акценат других речи. Мишљење се развило из слике (интуиције) која се ствара у нашој свести и она је његова вечита основа у којој се одражава објективна стварност. Без те основе мишљење не може да постоји. Из ње су се развиле и логика и граматика.

Познато је да на крају изјавне реченице њена интонација прелази у завршну каденцију. Докле год се не изговори последна реч у реченици, речи се изговарају с таквим тоном који својим односом према претходним показује да говор није свршен. Говор као и сваки други рад прати извесна духовна узбуђеност, непрестана спремност, приправност за наставак говора, а с том узбуђеношћу и тон се држи на извесној висини. Са завршавањем реченице губи се напор, а с њим и узбуђеност, и интонација се нагло спушта, као што опада и експираторна снага. Наравно на интонацију (као и на динамику) утичу јак осећања говорног лица у вези са садржином реченице, а осим тога и редовни акценат појединих речи, па се као резултат ових фактора добија врло кривудава линија која се сад подиже сад спушта, али просечна линија интонације показује подизање тона и на крају спуштање. Употребом таква се врста реченичког акцента учврстила као стално језичко средство за прављење и:

логичко раздвајање реченица једних од других, за одвајање већих или мањих делова у реченици и њихово јаче или слабије истицање помоћу динамике и интонације, као и за исказивање осећања и става говорног лица према ономе о чему говори. Реченични акценат је познато средство помоћу којег реченица добија своје модално значење. Уколико је осећање говорног лица јаче, уколико прелази у афекат, у толико су и осцилације у линији реченичког акцента оштрије, наглије и веће, а и реченице се једна за другом изговарају просечно све вишим и вишим, односно све нижим и нижим тоном, све јачом или слабијом снагом, према томе какав је афекат. Овоме одговара бржи, односно спорији, темпо говора. У афекту изговор речи све више отступа од уобичајене норме. Уколико је осећање пријатније утолико су и гласови звучнији, и чистији а уколико неугодније, звучност је све више редуцирана и светлина затамњена (упор. Јесп. 15,31 и даље).

Где год се у реченици направи пауза, крај речи која се налази пред паузом изговара се на извесној тонској висини, без завршне каденције. Ако би се глас у току изговора реченице прекинуо пре свршетка било на којем месту и било из којих разлога, по интонацији би се опазило да она није свршена (апосиопеза). То се употребљава и као хотимично језичко средство у говору школованих и нешколованих људи. Примери из народног говора у Боки Которској: *Ја иођох; ња ће ше бу* . . . (подразумева се: „да ћете ви учинити овако или онако, према вашем нахођењу“; из онога што је пре ове реченице речено може се разумети или нагађати што се мисли); *Е га сам ја знао* . . . (иза изговора ових речи неколико покрета руком; све скупа значи: „да сам ја знао, био бих поступио друкчије“, или сл.); *Ја са њи млин од свакога брашна: и од шенице, и од ржи, и* . . . (последњи везник *и* значи да има још ствари за набрајање). Реченица може остати недовршена и усред говора, напр.: *Они дођу одозго низ они њиш, ња* . . . *Нејо са им рекла да њо више не чине*. Друкчији су случајеви кад се говор прекида привремено, да би се добило времена да се сети или промисли што треба да се рече, напр.: *Па се Андрија оженио њз* . . . *ојкле оно?* . . . *из Загра*. У оваквим случајевима се продужи вокал (овде: *Њз* < *Њз*) и тако се њиме попуни празнина док се настави друга реч. Оваква су дуљења опажена и у другим језицима. У Б. Кот. понекад се уметне узречица: *Њомози ми рећ*. У свим овим случајевима интонација речи на месту прекида држи се на релативној висини, без завршне каденције, из чега се види да говор није свршен.

Означивање несвршености говора повишеним тоном несвршености налази се и у сложеним реченицама на крају реченице која претходи другој с њом сложеном реченицом. Ово повишење тона је некада мање, некада веће, према томе колико се тежи да се нагласи несвршеност и да се тиме побуди већа радозналост и пажња слушаоца. У ту сврху се понекад и продужи последњи вокал, или се продужи и пауза, која се и иначе прави на том месту. Побуђивање заинтересованости код слушаоца је врло често и важно у говору; оно се исказује и на друге начине, напр. почетак говора са уводним питањем: *Знаће ли шћо мислим?* (иако се зна да то не може нико знати); *Знаће ли што је он рекао кад смо се разговарали у четири ока?*, и сл. У овакву врсту буђења радозналости и пажње спада и споменуто фонетско експресивно средство подизања тона. Најчешће се оваква повишавања тона налазе у условним реченицама, али и у другим. У приповедању се често ради побуђивања пажње везник *и*

изговори несвршеном интонацијом, као врло високо и оштро *й*, иза кога следи кратка пауза, а затим се приповедање настави.

Подизање тона веће је када се њим исказује питање. Такво подизање тона не значи да говорно лице треба даље да настави реченицу, него да остаје у очекивању одговора. У оваквом случају напетост је много већа, јер се говорно лице налази пред нечим непознатим. У узбуђењу при очекивању одговора напрежу се мишићи чула вида и слуха, а услед тога стежу се и гласне жице, те глас постаје тањи, виши. Овакво повишавање тона које се спонтано вршило постало је језично средство које се хотимично употребљава. Између значења овакве, упитне интонације и интонације којом се казује да реченица није свршена велика је разлика, јер се првом тражи од оног којему је упућен говор да одговори на питање, а у другом се интонацијом на њега утиче само да пажљиво саслуша наставак реченице; оно прво је питање, нешто што је говорном лицу непознато, а ово друго је саопштавање нечега што му је познато. У реченицама без упитне речи не може изостати упитна интонација, јер је она у таквим случајевима једино средство којим се поставља питање; напр. уместо да питамо: „Јесте ли с њим разговарали?“ можемо рећи: „Ви сте с њим разговарали?“ с повишењем последњих слогова последње речи. Место последње упитном би се интонацијом могла изговорити и прва реч (субјект). Упитном интонацијом изговара се она реч која је у реченици најјаче наглашена (O. Broch, *Slavische Phonetik* 337, 341).

Упитна интонација налази се и у реченицама са упитном речи. У таквим је реченицама реченични нагласак на таквој речи, па се она и изговара с упитном интонацијом, без обзира на место на којем се налази у реченици. Природно је да је то тако, јер се упитном интонацијом исказује оно исто што се исказује упитном речи, али због тога у таквим реченицама упитна интонација може и да се сведе на минимум, напр. у реченици: *Ко ти је то рекао?* а понекад може да се с упитном интонацијом изговори последња реч: *Ко ти је то рекао?* У првом случају, кад је упитна реч наглашена, може се упитном интонацијом исказати и сумња и неверовање и чуђење поводом онога што се је чуло, а у другом случају само радозналост, подвлачење питања. У неким случајевима се комбинују саопштење и питање; напр. *Кажу га је он ђошао у Тиват* (где је реч Тиват изговорена полуупитним тоном). С оваквим случајевима додирују се случајеви у којима се повишеном интонацијом крајњих слогова исказује сумња, неодлучност шта да се каже (упор. *Јесџ*. 15.62.)

У складу са овим разликама у интонацији између изјавне и упитне реченице и афирмативно *га* има силазни акценат, али када има упитно значење добија и упитну, узлазну интонацију: *га?* Оваква интонација позната је и у другим језицима. Наводе се и разне нијансе овог подизања тона (*Јесџ*. 15.42). У српскохрватском језику и *га* и *не* са узлазним акцентом могу означавати и питање и живо, одлучно потврђивање или негирање. Када значе питање изговарају се с упитном интонацијом (уз продуљен вокал као у *ко? шиб?*), а када означају живо потврђивање или негирање, онда се изговарају такође с узлазном и просечно нижом интонацијом, али дружчијом: *га! не!* или скоком са нижег тона на виши *гага, а^на, не^н*. Као потврдни узвик употребљава се и *а* или *е* (у свим овим случајевима потврђивања или негирања интервал је исти: нешто виши него код редовног, традиционалног акцента, а нешто нижи него код

упитног). Овакав акценат може имати и глагол *jěsīi*: *jěsīi*. Изговорен нешто нижом али лабавом артикулацијом значи иронију: *jěsīi*, *ками га му jě!* (у Боки); као иронично *bāu* (место *bāu*). Интонацији *gá* слична је по интервалу и интонација *gā'a!*, која се употребљава у случајевима када је говорно лице одушевљено тиме што његов саговорник казује нешто с чиме се оно потпуно слаже, без обзира на то да ли је ствар која се казује угодна или негодна. При присећању *не* се може изговорити са не потпуно изразитом упитном интонацијом. Сјећаш ли се? Одговор: *Нé!?* (или врло високо *нé!?*); *нè* изговорено отсечно, са стакатом, значи одлучно, оштро негирање. Негација се исказује и гласом *ə* (са затвореним устима).

Везник и изговара се полудуго, с полуупитном интонацијом (са значењем: *и гаље?*), кад се од некога тражи да настави прекинуто приповедање. У оваквом значењу и с оваквим акценатом употребљава се и везник *īa*: *īá?* или високо *īā?* (= *īa*, *īīa* је *гаље било?*); *īa онга?*

Разлике које постоје у реченичном акценату постоје и у акценату узвика, из чега се и може извести закључак да се реченични акценат развио из акцента узвика; напр. узвици *б̄ум*, *й̄ум*, *р̄рр* . . ., и др. којима се имитира природни звук имају свој почетак и свршетак као и реченица којом се нешто казује, тако и узвик *ј̄ја*, којим се волови „под колима или под плугом заустављају”, РЈА, а упитни узвици *ə*, *á* изговарају се са углавном истом упитном интонацијом и динамиком као и упитна реченица. Или напр. узвик *āā* или *āā* којим се казује чуђење или дивљење поводом нечега што се догађа. Такав се акценат налази и у реченици која се изговара са таквим осећањем, напр. у забележеној реченици; *Ш̄ӣо се обр̄ћ̄е* (авијон), у овом примеру акценат речи *ш̄ӣо*, добио је узлазну интонацију чуђења и тиме се ускладио са повишавањем реченичне интонације, а крајњи вокал *e*, који својим силазним акценатом добро завршава реченични акценат, продужен је да би се у погледу дужине трајања што више ускладио са реченичним акценатом, ради чега се продужио и вокал *o* у првој речи наведене реченице. Сличан је и пример: *К̄ак̄ва је киш̄а била* (место *к̄ак̄ва*). Повишавање или снижавање тона у границама једног вокала у вези с експресијом врши се у неким случајевима и у другим језицима било каква да је природа њиховог акцента; нпр. у нем. језику разлике у одговору на питање: „Како сте?”, у ком се случају према расположењу некад одговара: „danke, Г gut” („са високим узлазним тоном”), а некад „danke Г gut” („са ниским силазним тоном”) Јесп. 15.32. Интересантан је неиспитани експресивни акценат венецијанског дијалекта у говору Венеције. Поред редовног акцента ту се као факултативни јавља у говору истог лица експресивни акценат сличан нашем узлазном, који се са редовним скоро непрестано измењује. Бележећи акценатским знаковима који се употребљавају у српско-хрватском језику: *Va béne*; *Se véde*; *I me riáxe*; *Eravamo al gránzo*; *Mi riáxe come mi ga fâto*, итд.

На други се начин, не постепено него наглим скоком, подиже тон у реченици: *Ш̄ӣо jě снијеј̄ īagaō!* Некада се добијају и два акцента у једној речи, напр. *П̄д̄ма̀мила се добо̀ӣга!* (узвикује чобаница терајући краву). У упитним реченицама неке речи добијају понекад узлазни акценат, напр. *а ш̄ӣ? а б̄ӣ?, а j̄á?, а м̄и?* (место: *ш̄ӣ, б̄ӣ, j̄á, м̄и*); *Ја ш̄дем данас, а ш̄ӣ?* итд. У оваквим реченицама у говорима Боке Которске акценат се понекад повишава скоком на

следећи слог, напр. *Je ли колико?* (место *колико*; књиж. *ко̀лико*); упор. друге случајеве у Акц. Леп. Ј. Ф. 103. Повишавање тона уопште не мора бити постепено. Оно се према потребама израза врши на разне начине: постепено или у скоку са мањим или већим интервалом. И сама релативно висока интонација речи може означити оно што означаје повишавање тона, а тако и релативно ниска може означити оно што се исказује спуштањем тона. Ту је важан однос тона којим се та реч изговара према тону других речи у реченици. Зато се акценти појединих речи и без промене могу прилагодити реченичном акценту; напр. у реченици: *Ко је то учинио?* *ко* је изговорено упитном интонацијом, иако има силазни акценат, јер се изговара врло високим просечним тоном. И иначе, без везе са експресијом, познато је да се изговор силазних акцената почиње вишим тоном него изговор узлазних. То је потребно ради лакшег изговора: да би се при спуштању гласа извршио лакше потребни интервал, потребно је почети са што вишим тоном, а при повишавању гласа због исте потребе што нижим. Међутим и спуштање и повишавање интонације речи остварује се у мањој или у већој мери према томе какав је акценат следеће речи и према потреби експресије и реченичног акцента. Осим тога интонација у вези са динамиком и бојом гласа даје врло различите утиске, због чега је анализа језичног музичког израза врло компликована. Понекад се лепа реч употреби у супротном значењу (иронија) а ружна у интимној љубазној шали у лепом, па се у музичком изразу речи нађу црте супротне од оних које би се очекивале кад се управља пажња само на једну компоненту звука. Такав израз може негде да се учврсти као сталан.

*

Да је традиционални акценат данашњих и некадањих језика углавном изгубио везу са некадањим својим експресивним значењем, види се у језицима са динамичним акцентом, а особито у оним у којима је везан увек за исто место у речи, али то је очевидно и у језицима у којима је акценат донекле разноврстан и слободан, као у српскохрватском. За старе силазне акценте $\searrow$ и $\curvearrowright$ знамо да су се развили из ранијег више или мање друкчијег акцента без везе са експресијом. Нови, узлазни акценти $\backslash$ и $/$ добивени су повлачењем акцента према почетку речи од силазних. Ипак (за ове акценте) не можемо рећи да су се потпуно удаљили од ранијег акцента. Нови акценти кад се посматрају сами за себе немају никакве сличности са акцентом од којег су постали. Али иако је тај старији акценат био силазан, у речи је ипак постојало повишавање тона, само не у границама једног слога, постепено, него у границама два слога, скоком. Међутим и данашњи нови акценат, који се из њега развио, захвата у извесној мери и следећи слог, који се и данас изговара вишим тоном него остали ненаглашени у речи. Због тога музичка импресија коју праве речи са акцентом типа *женà*, *свѝлà* у основи није много различита од оне коју праве речи *жена*, *свѝла*, јер се и у једном и у другом случају тон повишава. Сличност је толика да се у неким говорима не може поуздано утврдити да ли је изговорено *женà* или *жена*, *свѝлà* или *свѝла* (уп. нећу и др. *Аки. Лей.*). Ово је потребно имати у виду, јер би се иначе могло мислити да акценатске разлике *женà* и *жена*, *свѝлà* и *свѝла* претстављају у погледу експресије сасвим супротне елементе, а о овоме би требало водити рачуна и

при разматрању питања јамба у нашој поезији. Међутим мора се ипак истаћи да има и разлика не само у томе што се у старијем акценту интонација повисује у границима два слога, него и у томе што се то повишавање врши скоком са једног тона на други, а у млађем акценту постепено се прелази до највишег тона клижући гласом (*glissando*). Подизање односно спуштање интонације код акцената \, / и ∪ запажа се, па се као такво прима језичким осећањем, али интонација кратког силазног акцента због краткоће времена и наглог спуштања тона не запажа се (повишавање тона као узбуђујуће лакше се запажа, због чега се запажа и код акц. ∪). Због овога код (кратког силазног) акцента долази до јачег изражаја експираторна снага. Пошто је она кратка и јака, овај акценат прави утисак једног отсечног кратког удара, због чега се њиме најбоље исказује оштрина, снага. Због овакве природе овог акцента он је и добио у неким граматицима назив *oшtтар*. У погледу ове особине овај је акценат супротан дугом силазном. Као спонтан он се својом оштрином јавља у оштром говору, у србци и наглом изразу јаке воље. У таквим случајевима скраћује се акценат појединих речи и добија се оштри. Тако се напр. у вокативу скраћује акценат кад значи оштру опомену: *Ђуро* место *Ђуро*, и т. д. У императиву овакво казационално скраћивање у случајевима *гај тио* место *гај тио* може означавати оштрину заповеди, или брзину којом треба да се радња изврши, или једно и друго. Скраћени императиви *ћути*, *скочи*, *држи* и др. учврстили су се у употреби поред *ћути*, *скочи*, *држи* и др. од којих су постали (упор. друге случајеве сличних скраћивања *Аки. Лей. Ј. Ф. XIV 106*). Да се оваква скраћивања акцента не дешавају само у српскохрватском језику показују латински облици *dic, dis, fac, fer* без крајњег -e, и др. (упор. *O. Jespersen, Die Sprache 391*). У неким словенским језицима форме без крајњег вокала -и учврстиле су се и истиснуле из употребе пуне форме (пољ. *pieś < piesi*, и др.). До овога је дошло вероватно, као и у српскохрватском, због јаке експираторне снаге којом се изговара ова императивна форма. Кратки силазни акценат својом оштрином и краткотрајношћу врло је погодан за израз оштре заповести у погледу нечега што треба одмах, тренутно извршити, али за извршење радње која није тренутна погодан је дужи акценат при којему се глас повисује као при споменутим узвицима детета кад тражи да га узму на руке. И у једном и у другом случају реч се изговара с јаком напрегнутошћу. За овај други императив врло је погодан дуги узлазни акценат.

Питање акцента императива у погледу експресије врло је компликовано у словенским језицима, јер је императив постао од оптатива. Истина они су сродни, јер код оба облика постоји жеља, тежња да се нешто изврши, али међу њима постоји и велика разлика, јер оптатив не означаје никакву одлуку, никакав прелаз на акцију, на остваривање онога што се жели, а императив то значи. Оптатив је у словенским језицима заменио и истиснуо императив на тај начин што се често место њега употребљавао као еуфемизам. Да је то тако било види се из тога што се и данас императив, који се осећа као суров, непријатан, јер се њиме намеће другоме своја воља, замењује другим изразима. Истина, такав је израз потребан, па се понекад и појачава. Испред императива стављају се и у нашем и у другим језицима узвици са кратким акцентом. У императиву *де ишћежи* својим оштрим акцентом *де* изражава потицај, заповест, а акц / у *ишћежи* претставља погодну гласовну

форму за израз напрезања које при раду треба да се изврши (упор. *Аки. Лей. J. Ф. XIV*, (1935) 61. Дугосилазни акценат је без оштрине па том својом особином претставља супротност краткосилазном, напр. у негацији *не* продуљује се вокал кад је негација блага: *не*. У детињем говору се ради губљења оштрине и добијања благаг израза вокали често продуљују, као *милий* место *миловати* (*Аки. Лей. J. Ф. XIV* 106). Ради постизања истог израза продуљен је вокал и у другим детињим речима *шака* место *шака*, *крава* место *крав*а и др., па ће се ради тога бити продуљено вокал и у хипокористцима: *Пёро*, *Пёко*, *Пёцо*, *Пёшо*; *Ма́ра*, *Ма́ре* место: *Пе́тар*, *Ма́рија* и т. д. Скраћени облици с краткосилазним акцентом као *Бу́ра*, *Ци́ва*; *Јёла*, *Ка́ша* *Ма́ра* *Фра́на* забележени су у РЈА као аугментативни, а *Пе́ра т.* (према *Пе́ра*), *Ри́ста f.* (према *Ри́ста*, *Христа*) означени су као хипокористични. Друга оваква имена као *Пе́ра f.*, *Си́ана* (према *Ста́на*, *Стани́лава*) нису означена ни као аугм. ни као хип. Значења оваквих речи колебају се између аугм. значења које добијају од снажног акцента ≍ и хип. које им даје скраћена хипокористична форма.

У вокативу акценат се природно помера према првом слогу речи. Кад се зове некога ко је далеко или некога ко је близу, али због велике буке не може да чује позива, потребно је да се сви слогови нагласе. При дозивању се неки слогови и продуљују. Међу слоговима се у вокативу највише истиче снагом први зато што је потребно да се одмах у почетку нагласи позив-узвик. Зато је разумљиво да се је и у праиндоевропском језику акценат повлачио у вокативу на први слог (гр. *πατήρ* — *пáтер*, ск. *о́тац* — *о́че*, и др). Међутим вокатив нема увек овакво значење. Он се често у говору употребљава да се њиме апелује на добру вољу онога којему се упућује говор да слуша онз што му се говори. Дугом употребом овакав вокатив добија све више значење споредне речце са оваквим значењем, па је разумљиво да је он у таквом значењу могао изгубити акценат, те се већ у праиндоевропском језику почео употребљавати и као енклитичан. У руском језику се у често навођеном изразу *слушаюсь* (-сь < ударь < государь) вокатив свео на сами један глас. У овом случају скраћивању речи допринео је врло слаб, тих изговор речи из понизности и поштовања. Бучно, директно обраћање с позивом не одговара том осећању. Тако се може разумети да се је вокатив у разним словенским и другим језицима по форми изједначио са номинативом (и код нас понегде: *јосѿодин Павић* итд. у значењу вокатива; у Дубр. *јосѿдѿа* место *гѿстођо*, али: *јосѿару*) номинативним обликом ублажује се значење позива. С овим је у вези и потпуна индиректност кад се у разним језицима обраћа у трећем месту у другом лицу, или делимична кад се место *ѿи* каже *Ви*).

Експресивност акцента долази до изражаја и у глаголском виду. По мишљењу које сам изнео у два маха, у *Аки. Лей. J. Ф. XIV* (104) и у „Сборник ответов на вопросы по языкознанию (IV междунар. съезд слав.)“* вокали су се у прасловенском језику дуљили у итеративним облицима (*nesq, nositi, - našati* < *пос-*

*) Исправити штампарске грешке: на стр. 110 место *звѣкнѿи* *звѣкнѿм* треба *звѣкнѿи*, *звѣкнѿм*; место *- ѿваѿи* *ѿелеѿрафѿваѿи* треба *- ѿваѿи*, *ѿелеѿрафѿваѿи*. На стр. 111 у претпоследњој реченици место: *Мы констатируем, что действие окончено (совершенно)* треба: *Это начало берѣтся как объект нашего наблюдения, и мы констатируем, что оно окончено (совершенно).*

jati) да би се дуљим трајањем изговарања вокала изразило дуже трајање радње или стања које се глаголом исказивало. Ово продуживање вокала за добијање итеративних глагола у прасловенском језику подводи се под квантитативни праиндоевропски аблаут, али тиме није објашњен његов постанак. Ту није било никаквог губљења гласова ни контракције, којима би се могло објаснити ово продуживање, због чега се и ово, ако се не узме у обзир експресивна вредност акцента, може убројити у необјашњене аблаутске појаве. Клица овог разликовања налази се у праиндоевропском језику (грч. *τροπέω, τροπέω.*, и др.) а оно се оснивало како у праиндоевропској тако и у прасловенској епохи на општем осећању фонетске експересије језика. Пошто су тренутне радње у исто доба и свршене, а експресивно се изражавају кратким вокалом, док се трајне радње природно исказују дугим вокалом, а у колико трају за време исказивања (или замишљања) и несвршене су, за кратак вокал и тренутност везало се значење свршености, а за дуги вокал и трајност значење несвршености. Свршеном глаголу чија је радња дуље трајала такође одговара кратки акценат, јер се у њему пажња управља на тренутак у којему је радња завршена или започета. Према овоме музичко изражавање трајања радње вокалским квантитетом послужило је за стварање видског система у словенским језицима. Кад се је он изградио, ова експресивна функција могла је и да нестане као што је и nestала у језицима у којима је ослабило квантитативно разликовање вокала. У српскохрватском језику где се добро чува то разликовање овај начин фонетске експресије служи и данас као погодно језичко средство. Док вокалске опозиције у видским паровима показују видске разлике (свршеност и несвршеност), дотле вокалски квантитет, иако је због промене прасловенског акута у краткосилазни акценат као експресивно средство поремећен, означава и даље трајност радње или стања; наравно у колико одговара потребама експресије, јер је осим промена у вокалском квантитету било и других фактора који су компликовали и реметили ове видске односе (деноминативни глаголи, у колико акценат остаје на истом или суседном слогу, чувају дужину вокала именице или придева од којег су постали; несвршени глаголи кад се сложе с предлогом постану свршени, али чувају дужину коренског вокала без обзира на то да ли она одговара експресији или не; и т. д.). Па и поред тога остао је велики број видских парова који својим квантитетом, одговарају потреби експресије и који се у језику искоришћују, а добили су се и нови. Осим тога, док је с једне стране итеративност прелазила у дуративност, с друге се стране стварала нова итеративност постоју наставка *-aba-, -iba-*. У Маретићевој граматици (1931, стр. 443) наведени су глаголи *јушићати*, *дојућавати*, *измићљати*, *пољегати*, *попућати*, *умиљати се*, *зайићкати*, који су означени као итеративни глаголи I степена, и њихови парови: *јушићавати*, *дојућавати*, *измићљавати*, *пољегивати*, *попућивати*, *умиљавати се*, *зайићкивати*. За глаголе II степена каже се да значе понављање у још већој мери него I степена, али да је та разлика често затрпа, те значе једни што и други. Уопште у овим глаголима итеративност није јасно изражена и меша се с имперфективношћу, па су у РЈА неки глаголи I степена означени као импф., а галголи II као „импрф. итер“. (*ипрескаќати* импф., *ипрескаќивати* импф. итер.; *иприћисќати* импф., *иприћисќивати* импф. итер., и т. д.). Овде се створио однос: дуративно са продуженим вокалом у корену према итерат. са дугим вокалом

у двосложном наставку *iba*. Радња која се понавља, особито ако су временски размаци дужи, узета као целина замишља се као радња која захвата дуже време него радња која се замишља као да без прекида тече, па се итеративни глагол означава не само дугим вокалом у наставку него и једним слогом више.

М. Н. Катков и Н. П. Некрасов видели су фонетску експресију у дужини (збијености и растегнутости) глаголске форме (В. В. Виноградов, *Русский Язык* 485). Природно је, ако постоји језичко осећање за дуљиму вокала као симбол времена (у склопу ширег значења које обухвата и дуљину и величину простора уопште), да и за дуљину речи може постојати такво осећање, наравно увек релативно у поређењу са другом формом са којом је у вези. С мишљењем Н. Некрасова слаже се и Ђ. Грубор (*Rad* 295,187), који у истој расправи превој вокала у корену глагола објашњава променом акценатског места ради истицања или неистичања корена речи према томе да ли се исказује „извршавање” („фациентивност”) или „извршеност” („перфективност”) радње (*Rad* 293,181 и даље). Да вокалски квантитет има експресивну функцију у погледу трајања радње или стања показују и примери тог квантитета којим се исказују ситније разлике у њиховом трајању које нису у вези са њиховом свршеношћу или несвршеношћу него са њиховом природом, због чега у оваквим глаголима долазе до израза и друге особине изговара гласова. Напр. *ишнуиџи, ишнџем* („einmal zischen, sibilum edo” RJA) даје слику звука који је нешто дужи него у *ишнуиџи, ишнџем* („не смије писнути” *ib.*). Слична је разлика у трајању и између *ошкрпинуиџи, ошкрпнџем* („sa škripom otvoriti... malo otvoriti... škripnuti mjesto škripnuti” *ib.*) и *шкрпинуиџи, шкрпнџем*.

Посебна је акценатска врста глагола којом се даје музичка слика звука који настаје од ударца по нечему, да би се на тај начин исказала радња која га производи; напр. глагол *звѣкнуиџи — звѣкнџем* је непрелазан и значи „erklingen, resono” *IV. Br.*, а *звѣкнуиџи звѣкнџем* је прелазан и значи ударати тако да звекне. Глагол *звѣкнути* означаје тренутан звук, али кад се тај звук успореди са звуком који настане од наглог и јаког ударца, он изгледа нешто дужи. Између њих је особито разлика у снази и отсечности звука, а долази до израза и визуална слика брзог покрета руке или оруђа којим се радња изврши (због чега се оваквим акцентом могу изразити и радње код којих нема звука, напр. „крѣнути карте” према „крѣнути на пут” и „бачити” према „бачити”. *Акц. Леп. Ј. Ф. XIV* 105; основно значење глагола *звѣкнути* односи се на акустички утисак, а основно значење глагола *звѣкнути*, на визуалну слику ударца (акустичка је попутна, ради добијања јаче експресије). Овакви су и глаголи *звѣзнуиџи, звѣзнџем* („einen Pfiff thun” и *звѣзнуиџи, звѣзнџем* („п. р. ро ушима, einen Nieb geben (das es pfeift)” *IV. Br.*) Занимљиво је у погледу експресивности акцента и поређење глагола *иљускаиџи, иљускџам* („brčkati po vodi plätschen „kropiti, štrapati, štrckati” „spritzen, aspergo”), *иљушиџаиџи, иљушиџџам* („кад кишпа плуском пада”) и *иљуснуиџи, иљуснџем* („effundere... .. hinschütteln... projicio... RJA дати плуску, schiaffeggiare... спустити у воду с плуском).

Према природи звука који се исказује постоје и варијанте са различним вокалима: *иљѣскаиџи, иљѣскџам* („ударати тако, да се чује, плускати... пољ. pleszczec”). Овом акценту одговара и акценат узвика *иљус! иљѣс! иљѣскац! иљѣс!*

Због јаке експираторне снаге губи се почетни консонант наглашеног слога, па се добија и варијанта *љуснуиши*; од *иљас* добија се *љас*, а под утицајем заокругљених усана, у вези са гримасом, и варијанта *љоснуиши*. Глаголи *цијкнуиши*, *цијкнѐм* и *цијкнуиши* *цијкнѐм* различити су по постанку, јер се глаголом *цијкнуиши* опонаша оштри, континуирани глас животиња или човека, сличан узвику *ци* („schreien, edo sonum *ци* . . . Ana siknu kako ljuta guja” о. с.; „*ци*, *ци*, каже се како птић пишти и како пјеке птице пјевају” о. с.), од којег је и постао, а глагол *цијкнуиши* постао је од узвика *цијк*, којим се имитира моментални, експлозивни звук, који настане кад нешто пукне („krachen, fragorem edo. cf. рици: сице пушка”, пукнути, дати глас као кад што пукне. исп. „цик! . . . цикнувши, пукнувши сломити се” о. с.). Иако су различити по постанку ова два глагола, односно узвици који се у њима налазе добро показују разлику у трајању звука и начину на који се он врши. Овако и глаголи *ћушииши* *ћушиш* („leniter spirare. ispredi cuh о. с.”) и *ћушииши*, *ћушиш* (pf. priušiti . . . komu zaušnicu” ib.) у којему кратки силазни акценат, као и у наведеним глаголима, даје претставу ударца). Како ономатопејски узвици у свему подражавају звук, тако га подражавају и у дужини трајања, због чега је разумљиво да они имају кратак акценат ако је звук који подражавају моменталан, а дуг ако се он више или мање продужава. Глас је овце *бѐ* (грч. βῆ, лат. bee, нем. bäh E. Vernek. Sl. Et. W.), гуске *ѐа*, ћука *ћук*, кукавице *кѹку*, звук од ударца руком о руку *иљес*, кад нешто пукне *цијк*, *цак*, ит. д. У свим овим случајевима дужина вокала одговара дужини природног гласа. Такав вокалски квантитет тежи да се задржи и у глаголима који су постали од узвика: од *ѐа*: *ѐакнуиши*, *ѐакати* („sl. gāgati . . . č. gagati, gāgati gagern” . . . mhd. gāgen . . . le-gāgāt, о. с. од *иљес*: *иљеснуиши*, *иљескаиши* (чеш. pleskati) итд.

Узвик је особито провидам у глаголима којима се исказују узвици који се упућују животињама, па се у речницима дефинирају као глаголи у којима се налази и узвик: *ѝцинуиши* („повабити један пут свиње вичући гиц”; „ѝци глас којим се вабе свиње” RJA); *љѡкнуиши* („један пут рећи љок”; *љѡк* „глас којим се отјерава теле од краве кад се музе” ib.; *ѡинуиши* („viknuti prasetu ош” о. с.); *ѝснуиши* („реци рѝs odgoneći маћку” о. с.); *ћѹкнуиши* („vabeći kokoši viknuti cuќk). Овај узвични акценат не осећа се само у свршеним глаголима него и у несвршеним: *ѝцикати* („vabiti svinje govoreći gic”); *љѡкати* („goniti tele og krave . . . govoreći ljok” о. с.); *ѡикати* („tjerati psa vičući mu ош”; ош „glas којим се пас тјера . . . Kamo se? ош! ош! ош!” о. с.); *иљскаиши* („govoriti рѝs tjerajući маћку” о. с.); *ћѹкати* („prizivati kokoši glasom cuќk”). У оваквим случајевима осећају се делови, што значи да је глагол итеративан. Пошто су ти делови пренутни, добро им одговара кратак акценат. По трајању и понављању ови узвици чине прелаз према деминутивним глаголима са суфиксом *к*: *цијкаиши* („udarati nogama u zemlju kad se sitno igra „cup, cup, cup, cup dragana”; *цијинуиши*, „sitno играјући један пут ударити ногом у земљу” ib.). *ѝѹкаиши*, *лѹкаиши* итд.; па *ѝрќати*, *ѝѹкати* и др. У овим случајевима корен речи, издвојен уметком *к* и истакнут акцентом који на њ пада у свим облицима, осећа се у извесној мери као посебна фонетска целина и претвара у узвик (слично је истицање корена и у споменутих глаголима: *зѡкнуиши* итд.; у императиву истицање корена се постиже на тај начин што се наставак губи а акценат прелази на корен: *ѝрчѝ* — *ѝрч*. Слична се промена дешава и са наставком *ци*: *иљѹцаиши* (пљѹц! пљѹц! . . .), *иљѹцинуиши*

(пљуц!); *врџаџи се* (< вртцати се), *врџнуџи се*, и са *џк*: *иљџкаџи*, *врџкаџи се*, *звџкаџи* и др. Оваква се експресија може осећати и у неким глаголима који немају деминутивног наставка, али означају низ кратких покрета: *крџаџи* („ходити љуљајући се као гуска... Кад иде крета сведно ка и гуска”) према *крџаџи*; *šunjati* („umherschneffeln... као нјуškати, нјуšeћи тражити”) према *šunjati се* („schleichen, репо: Он се šunja од јеле до јеле... šumati се” Iv. Br.) У другим случајевима дужина и темпо радње исказују се и квантитетом вокала глаголских суфикса: *баџкаџи се*, *ираћакаџи се* и др. према *возакаџи се*, *сељакаџи се*, *мољакаџи* и др.; *чеџкаџи* („т. ј. помало чепати”) *куџкаџи* (и *кџукаџи* („leviter pulsare” RJA), према *росџкаџи* („т. ј. помало росити” о. с.), *крадџкаџи* и др.; *чејрџкаџи* према *баздрџкаџи* („т. ј. без посла ходити” о. с.); *дџхџаџи дџхџем* („често и тешко дисати као код сипње или с којег душевног узрока” о. с.), *дџхџаџи дџхџем* („дем. дихати... често и по мало дисати” о. с.), *џалуџаџи* („језиком (о гуји”) о. с.) према: *еџуџаџи* („лијено ући”; од *геџуџати?), *иџуџаџи*. Разлика у темпу и оштрини покрета види се и из поређења варијанти: *леџкараџи* према *леџкариџи*; *џирџкараџи* према *џирџкариџи*; *леџкараџи* према *леџкариџи*, и др. У примерима: „Тичице божје... цвркућу и леткарају” и: „Док сам... као лептир од цвета до цвета леткарио” (И. Грицкат, Деминутивни глаголи у српскохрватском језику, Ј. Ф. XXI, 68) глаголи леткарати и леткарити дају различиту слику покрета: леткарати брзог кретање птица у лету, а леткарити споријег и лакшег кретања лептира (на разлику претставе утиче и разлика у вокалима: *-ара-*, где се вокал *a* понавља и *-ари-*, где сонорност вокала опада од *e* према *и*). Наравно потпуну слику даје лексичко значење речи којим се она исказује, а експресивни гласови дају само слику покрета. Зато овакво средство експресивне фонетике може да обухвати глаголе са врло различитим значењем: *клаџариџи се*, *живоџариџи*, *љенџариџи*, *саџариџи*, *мрџариџи*. Овде је наведен само један део различитих акценатских варијација за које је везана различита врста покрета. У народним говорима има их доста и оне нису све ушле у речнике, јер дијалекти нису испитани у свим детаљима. Осим тога између учвршћеног акценатског израза и неучвршћеног, околионалног прелаза је постепено, па је експресивни акценат често разноврстан и нестао. Ствар је још више компликована и тиме што ово важи и за друге особине гласова из којих је реч састављена, а додирују се и варијанте различите по граматичкој форми. На пример глагол мигољити се у RJA означен је као „*миџољити се* или *миџољити се*” са значењем „мицати се, немирно се намјештати, врпољити, а међу примерима наведеним поред речи налази се и *миџољити* са примером: „Ја све полако миголи, миголи, и некако се измиголим”. Значењу „немирно се намјештати” боље одговара кратки и оштри акценат ∞, а у значењу „полако миголи...” дуги и благи *ι*.

*

Боја гласова из којих је реч састављена претставља основно средство фонетске експресије. Због тежње да сачувају своју експресивност поједине речи задржавају свој ранији гласовни састав и против нових правила фонетике (упор. О. Jespersen, Die Sprache XX, 12). Напр. ономатопеја *kukurekaјо kuku-rekati, сх. кукуријекати, би се по вокалу *џ* и одговарајућим речима у другим индр. језицима (лат. cuscigire) могла сматрати као наслеђена из ранијег времена,

у ком би случају вокали *и* у корену овог глагола били сачувани против правила о промени принд. вокала *и* у прасловенском, што би се могло објаснити настојањем да се сачува веза гласовне слике ове речи са певањем певца, у којему се налази елеменат сличан вокалу *и* (вокал *о* у речи кокош је према обичном гласу певца *ко ко*). Ако се претпостави да је овај глагол нов, замењивање старог глагола новим опет се може објаснити тежњом да се гласовна слика речи што више приближи гласу који се имитира. Сличан је случај са сх. *кукавица*, *кукувача* (лат. *suculus*, нем. *kuckuck*, пољ. *kukutka*, итд.). Прасл. глагол *blějo* *blejati* (грч. βληχομαι „*blōken*“) у украјинском је дао с једне стране „*bl'ijati*“, у којему се глас добио по правилу од *ě*, а с друге стране „*blejati*“ са вокалом *e* који чува сличност с гласом овце. У сх. ијекавском и икавском *ě* је противно правилу дао у овој речи *e*, да би се сачувала ономотопеја, па се говори *блејати* као у екавском. Чињеница да је у овом прасловенском ономотопејском глаголу по правилу принд. *ě* прешло у *ě* и да је с тим гласом било у употреби и доцније у рел. „*blěju*, *blějati*“ може бацити неку светлост на природу старог *ě*. Вокални елеменат у *блејању* овде најприближније се може означити вокалом *ä* (добро га репродуцира нем. *bäh*, „*blaejen*“ *Berneck. Et. W.*), а претпоставља се да је таквом гласу био сличан и *ě*.

Глагол *kvíčati* („*kvičō*, *kvičati*“ задржава у српскохрватском као и другим словенским језицима глас *к*, иако би се очекивала промена *к* у *с* (као *květz*—*cvijet*), што се понегде и јавило: слов. *cvičati* поред старијег *kvičati*; рус. дијал. *цвѣкаѣѣ* поред *квѣкаѣѣ*). У колико се изврши промена реч може добити и ново значење, које боље одговара њеном гласовном саставу, као у слов. *cvičati* ново значење „*zwitschern*“ поред старог „*quicken*“.

У „*kvilō* *kviliti*“ извршила се палатализација у свим словенским језицима (осим западне групе где се *kv*, *gv* не мења), али се је и значење овог глагола нешто удаљило од значења примарног узвика („*ksl. cviliti*, *cvilēti* . . . *weinen* . . . г. dial. цвѣлѣтъ „*quālen*, *zargen*; zum *Weinen* bringen . . . skr. *cvīlīm*, *cviljeti*“ *wehklagen*“, итд., о. с., али се налази и непромењен глас *к* (г. *квилитѣ*, итд.).

Наведене ономотопеје разликују се једна од друге на првом месту по боји гласова из којих су састављене. Реч се може изговорити и вишим и нижим тоном, али гласови из којих се она састоји остају исти по главним њиховим карактеристикама. Ономотопеја даје слику звука који имитира и доводи у свест претставу предмета од којег такав звук потиче, па означаје и тај предмет. Свака таква реч означаје према потреби ширу или ужу претставу или појам.

Још су шира значења која имају поједини гласови сами по себи. Они имају значења која дају придеви и глаголи са најширим значењима. Њихова је вредност у томе што им је основно значење врло широко, па обухвата различита ужа значења, а пошто та значења дају непосредним музичким путем, они оживљују слику онога што се исказује. Овде ће се о њима изнети само допуна онемо што је говорено у већ споменутим радовима *Изр. л.* и *О екср.*

Вокал *і* налази се у суфиксима: *-ić* („*-itje* . . . *grāličistъ*, *s. grličić*“ и др. *Vondr.*, *V. Gr. I.*, одакле ће се и даље узимати примери и означавати само наводним знацима), *-ice* „*-ice* . . . *ksl. agnicъ* . . . *s. kōnjicъ*“, итд.), *-ica* („*-ica* . . . *děvica*“), који својим деминутивним значењем одговарају његовом значењу нечега што је малено. У аугментативном и пејоративном суфиксу *-ina* („*s. psīna* *augment.*, *slov. glavina* „*großer Kopf*“ . . . г. *změjina* „*große Schlange*“ он не одговара

свом експресивном значењу, али у пољском, где има деминутивно значење, одговара: „dziescina” *kleines Kind*” и др. У српскохрватском језику експресиван је вокал *i* у суфиксима *-iћ, -iћа* у речима романског порекла, где има деминутивно значење које му одговара: *бешкџићин* (тал. *biscottino*) према *бешкоћ* (*biscotto*), *бурин* (*borin*; према овоме и *сјџџерин, бечџерин*) према *бура* (*bora*); *вајџерин* (*varopore*) према *вајџор* (*varore*); *камџерин* (*camerino*) према *камера* (*camera*), *ијџићин* (*piattino*) према *ијџић* (*piatto*). Деминутивно-хипокористично значење има у личним именима: *Тодџерин, -ина. Маркџућин -ина* (Марко; упор. „*Albulinus, Marculinus ... Petrolinus, Ursulinus ... Bogulin ... Bratulinus ... Dragulinus, Radulinus ... Živulin*” RJA код *Radulin*. Акценат није означен. У имену *Bogulin* вокал *i* означен као кратак. Име Маркућин које је и данас познато у Боки Кот. и Тодџерин у Корчули имају дуго *i*). Са оваквим је наставком и *врајућин*, према *ђавоћин* (*diavolino*). Због своје експресивности овај је наставак у хипокористичном значењу ушао и у друге речи слов. порекла: *иуџин* (мала свиња; узвик којим се зове: *иућ*), *козџин* (козле, козџић), *ишџин* (пишџић, пиле; као у именима птица: *канарин, јаргелин*). У нашем су језику добила овакав наставак и имена коња: *дџерин* (дорат, доро), *ђџерин* (ђојат, ђого), *маћин, шџерин*; називи за мале псе: *бизџин* (биза), *уџкин* (кучак; метат. од *куцо*). Овоме је суфикс *у* супротан суфикс *-ић* који је истог страног порекла, а има аугментативно, понекад пејоративно значење: *боуџин* (*boccione*) према *бџца* (*boccia*); *боишџућин* (*bottigliona*) према *ботџља* (*bottiglia*), *карџућин* (*cartone*) према *карта* (*carta*), *имбруџућин* (*imbroglione*), према којима је направљено и *усићелун* (перма *f. усићелица*), *вишџућин* (врста великог плода вишње, Книн). Свом експресивном значењу одговара и суфикс *-ина* у женским именима: *Анђелина* (*Angelina*) *Катџина* (*Caterina*), *Марџина* и *Марџина* (*Marina, Maria*), *Терџина* (*Teresa, -ina*), и др. као и крајње *i* у мушким именима истог страног порекла: *Тџни, Тџнџи, Рудџи*; ж. *Миџи* и др. Наставак *-ић* примљен из турског језика својим танким и светлим вокалом *i* у вези са глатким *l* изражава претставу нечег лепог, љупког, па је због своје експресивности постао продуктиван, те се налази не само у речима турског, него и у речима словенског порекла: *назџи* (гиздав), *срмаџи* (с. марама), *каџифџи, џинђераџи, киџали* („*нарешен китом*”), *иојаџи* (г. перчин), *шеђерџи, шимширџи* (ш. *вретенце*), *шикли*, и др. Због експресивности вокала сачувао се у народној песми и дубровачкој поезији облик на *-i*: *љуби* (љуба; експресија секундарна: *i < y*).

За вокал *и* због његове тамне боје везује се неугодно осећање, па се добија у речима с пејоративним значењем: *баљуџићин* (балити, баљезгати), *дрмусаџин* (дрмати), *здрузџићин* (здрозгати, здробити), *накостриуџићин се* (накостријешити се, накострити се); *буљуна* (буљина), *луџуџер* (луџифер), *мрџуга* („*псовка жени*”; *мрџуга* „*намргођен човјек*”), *шунџио* (будала; од *ишџинџин*, тал. *tentennino*), *чамуџаџин* (чамити). У глаголима *набуџурићин* (набити), *намусурићин се* (намусити се) уметком *-ур-* појачана је експресивна вредност гласа *у*. И у неким другим примерима налазе се два *у*. У оваквим је случајевима један од њих постао асимилацијом према другом, али потреба експресије била је фактор који је утицао да се асимилација изврши. Вокал *и* налази се и у суфиксима с аугментативно-пејоративним значењем: *-uga* („*-ugo-, -jugo- ... slov. plečúga*” *breitschultriges*”; *vlačúga* „*Herumstreicherin, Sohlampe*” *s. obiljuga* „*schmutziges Frauenzimmer*; *r. рџанџуга, рџанџуга* „*Trunkenbold*” и др.), *-ulja* („*ul'e ...*

slov. nosilja f. „großnasiges Weib” . . . r. devulja „weibischer Mensch”. Из српско-хрв. овде иду и примери: *ірдуља*, *махнијуља*, *шидркуља*; речи које се деца од шале говоре: *поишуља* и *посеруља* (супротни су овом значењу примери из руског и пољског са деминутивним значењем: r. pisulja „Briefchen” . . . p. Kasiula „Käthchen”, matula „Mütterchen”, babula „Großmütterchen”); - ura (, -uro-, ufe- . . . s. augment glāvura „großer Kopf”, djevočura „großes Mädchen” „slov. žabura” ein abscheulicher, großer Frosch”), - uša (, . . . R. bavūša m. f. „Saumseliger”, bezmoguša m. f. „Dummkopf”, vertuša f. „Unruhige”, gniliuša m. f. „Trager, Schwächling”, grjazunuša m. f. = grjaznucha, krikašu m. f” „Schreier”, mertvuša f. „geistig totes Frauenzimmer”, pjuša” Säufer” und viele andere”; за српскохрватски још: *блебетуша*, *твздуша*, *товоруша*, *забуруша мудруша*, *намијуша*, *просјакуша*, *сељакуша*, и др.; *Ануша* „аугм. Ана”; *миликуша* „име овци и кози”. У речима са тур. суф. - *лук*: *безобрзлук*, *дубљалук*, *пасјалук*, *прасјалук*, *просјаклук*, *рђалук*.

У хипористичким личним именима као рус. „Vanjucha” вокал *и* не одговара свом обичном значењу. Тако и у рус. „mamusia, matusia „Mütterchen”. Треба имати у виду да у речи постоји више гласова који могу доћи до израза и да квалитет сваког појединог гласа овиси о томе с каквим је гласовима у вези, тако да су нијансе гласова многобројне, па према значењу речи може доћи до израза у једном случају један а у другом други глас. У примеру *mamusia* испред *и* налази се назал, а иза њега умекшан спирант. Осим тога треба узимати у обзир и то да су у неким словенским језицима умекшани консонанти остали и до данас меки, а у другима су одавна отврднели, те да напр. *б* има друкчију нијансу фонетске експресије него *ђ*. Даље треба узети у обзир и утицај заокруживања усана у вези са умилљавајуће - тужним изразом лица (Jespersen, Die Spr. 264, Phon 24). Треба узети у обзир и то да се израз угодан понекад изрази неком речи за коју се иначе везује супротно осећање (нпр. кад се малој девојчици рече *ірдуљо* место љепотице, или кроз тепање са опонашањем детињег говора *твздуљо*; у Боки Кат.); да се тако и узвици понекад употребе у супротном значењу, нпр.: *Јао(х) шћо је лијејо!* (место *јао(х)* у оваким изразима се говори и *куку*, *леле*). Овако ће бити употребљен и узвик: „У! как свежо и хорошо!” В. В. Виноградов, Русский Язык 753, и „Pfiui! wie schön!” M. Grammont, Traité de phonétique 416. Деца се од шале дају аугментативна имена.

Вокал *о* добија се у узвику чуђења због заокружљивања усана у таквом афекту. И кад се артикулираним речима исказује нешто што изазива чуђење, усне се заокружљавају, што се одражава и на квалитету вокала речи које се изговарају (упор. Изр. л.). Зато вокал *о*, кад се у некој речи јави место неког другог вокала, може дати израз чуђења поводом онога што се исказује, напр. кад се исказује вршење нечега у необично великој мери (што изазива чуђење); тако у речима којима се даје израз примитивних осећања задовољења глади и жеђи: најести се и напиту се у обилној мери; такви су глаголи: *нажвокаши се* („напиту се”; гласовном саставу речи пре би одговарало најести се, јер ће бити од жвакати, најжвакати се, најжваколити се); *ождрокаши се* („напиту се”; и овде би гласовном саставу речи пре одговарало значење најести се; биће направљен од ждерати, ождерати се + најжвокати се); *набокаши се* („набити се”; „пунити бокове”; биће постало од набити се + најжвокати се); *нацоцаши се*

(од нацапати се „добро се најести чега“); *наљољати се*, „најести се“; гласовном саставу речи пре би одговарало значење *напити се*, *налити се*, *налокати се*, *наљоскајти се* („добро се пити, опити се“); *ошюкајти се* („опити се“; од *шукати*, тал. *suschiate*); у речима којима се исказује велика (чудна) снага: *љбпити* (ударити јако . . . . . Ако те љопим!“; од *лупити*); *љбснути* (од *љуснути*); *удор* (од *удар*); *розопек* (од *пазепек*, врло јако сунце). Аугментативно значење има и суфикс-оња: „S. . . *žderónja*“ *Vielfräß*“, *gūzonja*, „*Großarsch*“ . . . г. *brjuchónja* „*Vielfräß*“, *razdevónja* „*Weibischer Mensch*“, *tichónja* „*Ruhiger*“; *devónja* „*Mannweib*“, *drychónja* м. ф. dial. „*Schlafmütze*, *Faulpelz*“. Додајмо за српскохрватски и примере из Маретићеве граматике: *бркоња*, *ћелоња*, *главоња*, *дугоња*, *млакоња*, *млишоња*, *ирбоња*. Аугментативна примеса у значењу осећа се и у именима која се давају воловима: *бијелоња*, *црјејоња*, *мркоња*, *ројоња*, *сивоња*, *шароња*, *шуйоња*.

Сличне експресивне вредности вокала огледају се и у узвицима којима се обраћа животињама; на пр. свиња се тера узвиком *џш!*, пас узвиком *дш!*, кокош узвиком *џш!*, „млади прашчићи“ са *шйке!*, „младо папче“ са *шйбе!*. У узвицима којима се обраћа већим, снажнијим животињама налазе се вокали *о*, *и*, а у онима којима се обраћа мањим и слабијим *и*.

Африката *џ* природом гласова *t* и *s* из којих је састављена на нас прави утисак врло ситног пуцња. Због тога овај глас врло добро изражава све оно што је врло малено, ситно. Кад се он палатализацијом добио у наставцима са деминутивним значењем (-*исе*, -*иса*, -*џсе*, -*џса*), његово је експресивно значење дошло јаче до израза, и он се у схрв. језику почео употребљавати све више и више као средство за прављење деминутива. Може бити да је суфикс -*иса* у деминутивном значењу истиснуо у српскохрватском суфикс -*џка* код именица због тога што вокалом *i* и консонантом *џ* који се у њему налазе боље изражава оно што је мало. Налазимо га код придева који означају појам мале количине *малаџан*, (малахан, малешан), *малеџан*; *малеџко*, мален човек, стармали), *маџџак* („*hur*. мален“), *меџак* (< *маџџак*), *маљуџан* (мајушан), *маџуџан* („*hur*. мален“), *миџко* (мали), *иџџџно* (малеџно“; од *ишњо* + *малапаџно*; *малапаџно* = малено, *малаџно* + *љџпаџно*, Мешање језичких творевина, Г. Зб. Ф Ф Скуп. II 203); код заменица са деминутивним значењем: *колиџан*, *колиџни* (колики, колишан, колиски), *куџуџни*, (с изостављеним слогом -*ли-*), *оболиџан*, *оболиџни*, *онолиџан*, *џолиџно*, *овоџиџан*, (оволики, овојихан, овојихни оволишни + *љџпаџан*), *џолиџно*, *онолиџан*; код глагола са деминутивним значењем: *врџнуџи се*, *иџнуџи се*: *иџџџи се* (*џиб-*), *каџнуџи* (капнути), *каџкаџи*, *маџнуџи се* (макнути се); *звџџнуџи*, *звџџкати* (звџкнути, звџчати), *џџџнуџи*, *џџџџи*, *џџџкаџи* итд. У већини наведених речи глас *џ* поред деминутивног даје и хипокористично значење. Оно се може исказати и помоћу самог деминутива означеног гласом *и*, али овај глас директно својим акустичким особинама (комбинацијама експлозивног и фрикативног елемента као и високим светлим тоном) доприноси експресивности тог израза. У личним именима *џаја* (Савка, Савета), *џака* (Стака, Станислава), *џоле*, *џојо* (Стојан), *џона* (Стојна), *џоџа*, *џиџа*, *џмиџа* (Смиљана) реч својим скраћеним обликом, продуженим вокалом и наставком исказује хипокористично значење, али глас *џ* својом експресивном вредношћу појачава то значење. Име *Сџана* не осећа се као хипокористично (у колико се жена која га носи не зове и Станислава; ово важи и за друга хипокористична имена

мушка и женска; хипокористична су у колико се успоређују с нескраћеном, пуном формом), али самом променом *сѣи* у *џ*, добивени облик *Цана* хипокористичан је. Тако се и име *Сѣанко*, и поред наставка -ко, не осећа као хипокористичан, ако није употребљен место редовитог Станислав, али са променом *сѣи* у *џ*: *Цанко* осећа се као хипокористик. Хипокористик *Цаја* показује да се у таквим именима добија *џ* и од *с*. У хипокористику *Цуба* (Јосифа) таква се замена извршила у другом слогу, али се глас *џ* налази на почетку речи као и у другим случајевима овакве врсте, јер је први слог изостављен (скраћивања било којих делова речи врше се код хипокористичних имена; на тај начин се опонашањем дечјег говора даје израз нежног осећања). Имена *Доца* (Добросав), *Цеца* (Јелисавета), *Коца* (Коста), *Крца* (Крста), *Неца* (Нестор), *Теца* (Теодосије) изгледа да су добила у наставку глас *џ* јер се у именима од којих су постала налазио глас *с*, или група *сѣи* (зато ни *џџа* не мора бити „од њем. *zitze*, тал. *zizza*, *cizza*” РЈА). Али он се због своје експресивности добио и у именима без тих гласова као у *Ницо* (Никола), *Пецо* (Петар). Свакако, добијању гласа *џ* у разним положајима хипокористичних речи допринела су и имсна са деминутивним хипокористичним суфиксима: *Ивица*, *Јовица*, *Никица*, и др.; *Аниџица*, *Кайџица*, *Милица*, и др.; *Војици*, *Драјици*, *Ђурђици*, *Јовици*, *Миховилици*, и др.

Спирант *х* настаје при трењу ваздушне струје о предмете. Зато се шум који настаје од трења ветра означаје ономатопејски овим гласом (као и другим спирантима). Тако се налази у хујати, хучати (исти корен и у другим словенским језицима). Он настаје на исти начин и при дисању, па се налази и у речима које ту радњу означају: сх. *дихаџи*, *дух*, *дах* (стсл. дыхати, итд.). Он настаје при дисању нехотично, због чега се налази и у примитивним узвицима. И у речима изговореним у афекту јаве се понекад аспирирани гласови: м^сој господине! — п^саш (баш) ме брига! — ма^сџко божија! — видиш какав си ма^сџмџн! — па^спет досађује! — б^сџже мој! — м^сџчи живино! Интересантан је глас *х* у писмима писаним у Дробњацима крајем XVII в. (1693, 1694; Јов. Томић, Црна Гора за Морејског рата 1684-1699) у којима се налазе везници *ха*, *хако*, *хали*, *хе* (= да), *хега* и узвик *хејо* место: а, ако, али, е, еда, ето („*ха* потомъ господо *хако* питате за ни зџдраво есмо *хали* на сѣтра^с и на м^сџи”, и др. стр. 357; „*хе* да би богъ да^с”; „ако видимо *хе* встане на ни”; „*хако* ли виџесъмо *хе* заисъто иде на ни”; „а насъ *хето* кџвама”, и др., стр. 365). Глас *х* се и у другим језицима губи и поновно јавља; уп. Јесп. 6.53, 6.54. За *х* у компаративу и суперлативу изнесено је мишљење да се у тим формама јавља „јер су емфатичке”, иб. О експресивној вредности *х* у словенским језицима уп. V. Machek: Studie o tvoření výrazů expresivních. У језику ових писама глас *х* се у то време губио („осталие сѣвие кнезова” и др.), па је могао да се због тога неправилно употребљава, али овде се види извесна правилност: код наведених везника он се јавља у свим случајевима (осим једног: *ако*, што показује да је јављање гласа *х* овисило о осећању које је пратило говор; везник и долази врло често, али без гласа *х*). Глас *х* ушао је овде и у реч „*хаспри*” место *аспри* (*аспра џспров*). Ван овог говора, биће експресивног порекла и речи: *хрђа*, *хрђав*, *хрђаџи* се, *хрми*, -а, -о место: *рђа*, *рђав*, *рвати* се, *врли*. Због тога што настаје при дисању, које прати све промене у животној функцији, он је добио јако експресивно значење. Он даје израз и угодних и неугодних осећања, јер

промене у дисању прате и једна и друга. Због тога се он налази и у речима за које се везује угодно и у речима за које се везује неугодно осећање. У суфиксима слов. језика везан је сад за деминутивно-хипокористично а сад за аугментативно-пејоративно значење, према томе какво је значење речи и њен гласовни састав. У суфиксима српскохрватског језика он долази у деминутивно-хипокористичком експресивном значењу; напр. код придева *јољахан*, *јрубакхан*, *жибакхан*, *јегухан* *јегухна*, *красахан*, *краћахан*, *краћухан*, *лагахан*, *мајахан*, *маљахан*, *малехан*, *маљехат*, *мићахан*, (мићи, мален), *мекахан*, *мирњахан*; *слађахан*, *тихахан*, *трудахан*, *финахан* („slov. maléhən . . . г. dial. boljashnyj”); код заменица: *којухно*, *овојухан* (оволишан, оволицан, оволичан, овојипацан), *толихни* (толицни); у наставку хипокор. мушких имена (изашлих из употребе): *Берихна* (Берислав), *Добрихна*, *Ибахан* (Ивахнић), *Милхна* (и Милихно), *Мирохна* („од мила мјесто Мирос(л)ав”), *Рагиха*, *Рагихна*, *Рагухна* (Радуј), *Рахо*, *Рахоје* („хипокор. Радослав”), *Рахоња*, *Рахна*, *Рахосав*; и женских: *Марихна* („Ваља да постаје од Марија”), *Миљахна* („име од мила”) *Милахна* („мјесто Милосава”), *Давихна* („Давина . . . Дахвина” „Дафина . . . Δάφνη” RJA). У пољском језику као завршни консонант хипокористичних имена: *Bolech* („Boleslaw”), *Stach* („Stanislaw”), *Zach* („Zacharias”), *Piech* („Pietr”). Овако и у ст. чешком, где се налази и *brach* („aus bratrě”) и др. Када се у суфиксу општих именица налази у вези са и појачава пејоративно значење: „slov. ogleďúh „Spion”, „zaležuh „Langschläfer” . . . г. bóltuch „Schwätzer . . . pitúch „Säufer”, svinjúch, svinúh „Schweinekerl” . . . b. padouch „Galgendieb” . . . p. ležuch, leniuch „Faulenzer”, plotuch, pleciuch „Schwätzer”, śmierdiuch, smrodziuch „Stänker” и др.; г. drjanucha m. f. „Nichtwürdiger”, ěducha f. „zänkisches Weib”, grjaznucha m. f. „Unreinlicher”, krysícha f. „böses Weib”, и др.

Консонанти се према потреби експресије могу умекшавати (палатизирати). Уз примере наведене у *Изр. л. стр. 21*: *маљи* (мали) и др. *иде* и *мљака* (млака), *мрљина* (мрлина), *мрљинче* (мрљунче), *ињој* (Јеп., гној), *ињила* (<глина); *мљохав* (млохав), *јољахан*, *јољашан*, *јољужрав* (гол, голушав); *муљийи* (мулити), *дрмузљати* (дрмузлати) *грњкайи* (дрнкати, дрмати). У „Studie o tvoření výrazů expresivních” од V. Machek-a (из схрв. *gnjás*, *gnás* и др.) палатализација се приказује као средство за добијање пејоративног значења. Код личних имена поред наведених *Миља* (Мила) и др. *иде* и *Јеља* (Јела), *Јељашин* (име мушко, Јелашин). Поред *Катјалиња* (Катарина) *иде* и: *Катјариња*, *Филомења* (Филонена). Из ових примера као и из *Николаћ* (Николац), *Канђа* (Канда), *Деш* (Дес, Десирад) види се како се умекшавају консонанти у хипокористичким именима. Овако је могао постати и завршетак имена: *Бориши* (Борислав), *Петриши* (Петрислав), *Прибиши* (Прибислав), *Иваниши* (Иванислав), *Николиши* (*Николислав, Никосава), *Радиши*, *Раиши* (Радисав, Радиша). Завршетак -is постао је покраћивањем сложеног имсна са -slav у другом делу („Име је Перис покраћено од Перисав онако као и Хранис Владис од Хранисав, Владисав; исп. и бугарско и руско име Борис од Борисав (Борислав)” Маретић, Р. Ј. А.). Завршетак -iš постао је умекшавањем од завршетка -is, добивеног од покраћеног -slav (у RJA, друкчије: „Радиш од основе *rag-* и наставка -иш . . .”; код Радиш). Веза ових завршетка по постанку види се и из тога што постоје њихове паралеле: *Борис* — *Бориши*, *Маркис* — *Маркиши*, *Петрис* — *Петриши* (Перисав, Петрислав), *Рагис* — *Радиши* (Радислав). На посебан начин метатезом -ис- > сил, постала

је форма *Бужисл* (Бужислав). Број ових паралела повећава се кад се узме у обзир и завршетак -іѝа који је паралелан завршетку -іѝ: *Бориша, Маркиша, Периша, Рагиша* и др. Нравно нису сва ова имена добијала самостално овакав завршетак. Он се постепено добио у време свог постанка у тада употребљаваним именима, а после се као утврђени суфикс могао додавати разним именима и где није постојао облик са -*слаб*. При добијању ових суфикса суделовали су и суфикси у којима се налазио глас *š* (или *h*, од којег је постао), па се с њима као експезивним и мешао. Тако су се добиле различите варијанте (напр. у пољском *Stanisz, Staš, Stach*, од „*Stanislaw*”), али генетску везу међу гласовима из којих су састављени ови суфикси и компонентом - *слаб* показују многобројне паралеле у српскохрватском. За наст. -іѝа поред наведених имена у Изр. л.: *Бериша* (Берислав), *Браниша* (Бранислав), *Брајиша* (Братислав), *Бројиша* (Бројислав), *Будиша* (Будислав), *Будисав*, *Гулишић*, *Гулиша* (Гулисав), *Десиша* (Десислав), *Ђуриша* (Ђурисав), *Љубиша* (Љубислав), *Маниша* (Манислав), *Мојиша* (Мојисав), *Рагиша* (Радисав), *Растиша* (Растислав), *Ходиша* (Ходислав). Овима треба додати и: *Бољеша* (Бољеслав), *Рагеша* (Радеслав). Поред наведених у Изр. л. *сеша, Стојиша* и др. иду и: *Балиша* (Балислав, Бала, Балаш), *Бујиша* (Бужислав), *Вукиша* (Вукосав), *Гојиша* (Гајислав), *Крајиша* (Крајислав), *Мириша* (Мирослав), који су такође могли постати на сличан начин. У случајевима где је први део сложенице свршавао на *о* добио се наставак -*ош*: *Бојош* (Богослав), *Брајош* (Братослав), *Дјегош* (Дједослав), *Драјош* (Драгослав), *Инош* (Инослав, Иносав), *Првош* (Првослав), *Рагош* (Радосав), *Ракош* (Ракоасав) поред имена *Мирош* (Мирослав) и др. наведених у споменутом раду. Овакав се паралелизам налази и у пољском и чешком *Jarosz* („*wohl aus Jaroslaw . . . ab. Jaroš*”). Да је и овде *š* могло постати од *s* показује у српскохрв. име *Рагос, Рагосин* (од Радослав), где се налази неумекшан глас *s*. Ипак овде је потребно имати у виду и речи другог порекла на -*ош* („-*оше- . . . s. bogatoš . . . p. dľugoš m. „großer, langsamer Mensch . . . b. hrdoš” Stolzer*” и др.). Поред имена на -*ош* налазе се и имена на -*уш*. Пошто у истим именима долазе обадва суфикса (Братош—Братуш, Драгош—Драгуш, Милош—Милуш, Његош—Његуш, Радош—Радуш) могло би се претпоставити да су форме на -*уш* постале од форми на -*ош* (поред тога што у српскохрватском ова имена немају одговарајућих имена на -*услаб* име на -*ош* раније је забележено него име на -*уш*; имена *Рагош* и *Ракош* записана су први пут у XII, а *Рагуш* и друга на -*уш* од XIII века, према RJA). Међутим ствар може изгледати друкчије кад се узме у обзир чињеница да се форма на -*уш* налази у чешком и пољском, са одговарајућим сложеним именом у којему се први део свршава на *у* (у чешком „*Vohuš aus Bohuslav*”; и у пољском *Vogusz* биће пре од истог сложеног имена као у чешком него од „*Vogumil*”) и да овакав наставак имају и друге речи (с којима се стављају у исти ред: „-*уше- . . . Dragušъ. Nĕgušъ, Radušъ; slov. bogātuš=bogatúh . . . r. batjušъ . . . b. chocholouš . . . p. sienkuš*” и тд.). У варијанте *s* : *š* спадају и наставци -*ас*, -*аш*: *Ђурас, Ђураш*, који и ако су постали од -*слав*, свакако су се повели за наставцима имена у којима се налази вокал *a* (-*ак*, -*ан*, -*ат*; „-*асо*-: *s. Vukas; r. krivandás . . . p. grubas . . . zu gruby . . .*”).

Према потреби експресије безвучни (јаки) консонанти мењају се у звучне (слабе). Уз примере наведене у Изр. л. иду и ови: *здрузијашин, раздрузијашин, раздрозијашин; здрускаштин, расиручкаштин; мљезијашин; мљескаштин; иобрзијашин; иобр-*

ирскаџи; *чейљузиџи* *чейљузиџаџ*; *чейљускаџи*, *чейљускаџаџ*; *мрљезиџи*: „slov. mrlęzгати ili mrlizгати”; *намрежиџи*: *намрешкаџи*; *грмузлаџи*, *грмузљаџи*: *грмусаџи*; *луждриџи*, *луждриџи*: *љушћриџи* (љуштити кукуруз); *крвџина*: *крвущина*; *јолужав*, *јолужрав*: *јолушав*, *јолушав*; *јрежба*: *јрешиџа* (тал. cгespa); *јрежбаџи*: *крешиџи* (тал. cгespare); *врџаџи*: *врџаџи*; *јојанџаџи* (погазити; Леп. Б. Кот.): *јањџаџи* (газити); гањигати се (< гањати се, са променом у суф. к>г). Као што се види из наведених примера, у неким случајевима има и више промењених гласова у једној речи. Ове речи означају или ослабљену радњу или особину, или нешто што постаје мекано, слабо или уништено под утицајем радње коју глагол означаје.

*

И редупликација је врло јако средство фонетске експресије. У дечјем говору налази се велики број редупликација у речима које дете само ствара и у речима које прима од старијих (мама, нана, тага, итд.). Због неспособности да све гласове запази и правилно их репродуцира, оно запажа и репродуцира те речи у врло упроштеном облику, тако да неке гласове изостави а друге асимилира једне према другима. На тај се начин добију исти слогови и тако реч добије форму редупликације. Због тога нас овакве речи потсећају на дечји говор и врло су експресивне. Кад се тако изговоре лична имена, она дају утисак мажења и љубазног тепања, неког особито нежног осећања према ономе којему се упућују. Таква су имена мушка: *Григо* („хип. Григориј”), *Дџе* („име мушко . . . XIV в.”), *Дуга* („хип. Ђурађ”), *Гаво* (хип. Гаврило”), *Јојо* (хип. Јован”), *Кико* („мушки надимак”), *Лале* („хип. Лазар”), *Мимо*, *Мимџа* („Миле”), *Петја* („Петар”), *Пијо*, *Пија* („хип. мјесто Филип, Пилип”). Имена женска: *Беђа* („хип. Анђелија”), *Ђурђа*, *Ђурђија*, *Ђинђа* („име женско. — Од прије нашега времена”), *Лела* („од Јелена), *Љељена* („Јелена”), *Мима* („Марија”), *Нена*, *Нина*, *Соса* („Софија”). Да је овакво прављење хипокористика наслеђено из давнијег времена показују овакве речи и у другим језицима (рус. Лёля — Елена; Боба — Борис, итд.). Као што се види из наведених примера слогови не морају бити потпуно једнаки. Довољно је да се у другом слогу понови почетни консонант. Слична су имена: *кека* („име што га млада придијева старијем женском” од тетка), *кика* („ . . . старијем мушком” ; од чика), *лила* („ . . . младом женском”; љелка „старија сестра”, љелџа „тетка”), *нина* („ . . . старијем женском”; од нана, наника). У духу дечјег говора направљена је и реч *нона* (нога). И у именима птица добија се нова редупликација: *добиџ* („њем. Kiebiz”), *браџаџ* (враџаџ), *гринлин* („њем. grünling”; овде је метатезом добијена редупликација и деминутивни суфикс -in, који имају имена неких других птица, како је раније споменуто), *јулубиџа* (голубиџа); *нанара* („итал. анага”). Ове форме са секундарном експресијом настале су у складу са другим називима птица у којима се редупликацијом изражава птичји глас који се понавља: *јајалиџа* („врана” од гакати), *кокорџаџа* (кокош), *југутџа* (гугутати „чинити гласом „гугу”), *кукуџаџа* (кукавица), *циџиџаџа* („сјениџа”), *циџмига* (глас „циџ”! М. Hirtz, Rj. nar. zool. naz.) и др. У имену птице *зеза*, *зезалиџа*, *зезалџа*, *зезалџа* (зезати) значењем глагола и редупликацијом исказују се њени покрети. Покрети се јаче сликају у надимку који се у нар. песми даје неким животињама: „А ти патко *шиџо* - *миџо*!”, или мишу: „залеће се *фију*-*фиџ* . . .”. Ове су речи напра-

вљене као и речи *шућ-мућ* („То је све ништа, *шућ-мућ*, па проли . . . мућнути . . . т. ј. мућни“; *шућ* је можда од *шукнути*, мало попити, уједначено са *мућ*; оба две заједно сликају покрете који се праве кад се што мућка), *шуру-муру*, *шри-мри*, и др. И у другим језицима Познати су овакви парни узвици, чија друга компонента почиње са назалним гласом (нем. *schurg-murr*, „*bask. zurgu-murru*“ Schuchardt, Врев.; и т.д.). У духу ових речи направљена је и реч *шиши-миши* („види слијепи миш . . . и љиљак“). Из психологије је познато да се звукови који се понављају због слабљења пажње не запажају као једнаки: онај који је боље запажен тај изгледа да је јачи: тако се у звукове који се чују од ударања сата уноси различит ритам, према томе како се куцање запажа. И други се звукови тако запажају. Пошто се звук који се пажљивије запажа чује као јачи, а јачи слог у речи је виши по тону, звук који се пажљивије запажа исказује се гласом који је виши по тону; тако је у *шик-шак*, а такви су и звукови звона који се чују као *дин-гон* и други, као напр. *љес-љас* (звук који се чује кад се по чему удара, плеска отвореном руком), *фика-фака* (звук који се чује кад се шиба „као у шали кад се с дјететом говори . . . *Биће фика-фака*“). У наведеним примерима високим вокалима *i*, *e* исказује се јаче запажени звук, а нижим вокалима *a* или *o* оној који је слабије опажен. У примерима типа *шућ-мућ* вокал је исти, али је почетни консонант друкчији. У тим случајевима назал *t* као слабији изражава слабије запажени звук. Ова разлика у висини вокала или консонаната понављаних узвика даје изразиту претставу ритмичких покрета, те тако у највећем степену доприноси оживљавању слике. Наравно ове разлике могу се изражавати у узвима у којима је редупликација изражена и другим елементима, а у другим речима у којима редупликација није означена ничим, она се постиже или изједначењем појединих гласова из којих је реч састављена или уношењем неког гласа.

Помоћу разних суфикса који се додају глаголима често се добија редупликација која означаје или понављање звука, или понављање покрета, а често значи и да је нешто врло снажно или у великој мери извршено. У примерима: *бацакайти се* (од бацати), *праћакайти се* (праћати се) *ландарайти* (ландати), *лућарайти* (лупати), *црћарайти* (цртати), *пуцкарайти* (пуцкати), *шрчкарайти* (трчкати) понавља се вокал *a* (редупликација је у неким од ових глагола појачана и гласом *r* који и сам својом природом претставља редупликацију). У примерима: *бекељити се* („бечити се“), *кривељити се* („кривељити се“ кривити се“), *шепелјити* (шепати) понавља се вокал *e*. У глаголу завилишити (бркове т. ј. засукати их, да стоје као виле) помоћу суфикса *-ши* добила се форма са три пута поновљеним вокалом *и*, који изражава нешто што је танко, у овом случају зашиљено. Не може бити сумње о томе да се је у словенским именицама и глаголима који означавају понављање звука и покрета стсл. трепетъ, *тдохитъ*, и т. д.) вокалска хармонија вршила да би се добила редупликација и на тај начин изразило понављање. Због исте тежње и чување вокалног елемента и против правилу о губљењу полугласа (стсл. *шѣиѣиѣ*, р. *шѣиѣиѣ*, *оѣиѣ*, *шѣиѣиѣиѣ* поред *шѣиѣиѣиѣ*; стсл. *шѣиѣиѣ*, сх. *шѣиѣиѣ*, *аѣиѣ*, поред *шѣиѣиѣ*, итд). Ове форме, као и остале које су наведене и објашњене у овом раду, показују у довољној мери чињеницу да се музички израз провлачи крош читав човечји говор и да формира гласовну слику речи и реченице према њиховој садржини.

Р е з ю м е

ИЗ ЭКСПРЕССИВНОЙ ФОНЕТИКИ

В. ТОМАНОВИЧ

В начале этой работы даётся описание первичных междометий и показывается, как они образовывались инстинктивно, а затем намеренно употреблялись как языковое средство. Среди междометий, которые теперь употребляются, особенно интересным является междометие, состоящее из редуцированного вокала э. Оно может произноситься фальцетом, через нос или полным голосом, без назальной окраски с различными значениями, в зависимости от оттенков произношения в связи с выражением лица.

Маленький ребёнок, ещё не начавший ходить, когда хочет, чтобы его взяли на руки, повторяет быстрым темпом напряжённые восклицания, ямбом: э̇, э̇, э̇, с повышением голоса от более низкого к более высокому. Это междометие того же происхождения, как и междометие, при помощи которого рабочие при совместной работе, выражая напряжение, одновременно подают знак к совместному усилию. Это междометие появилось у ребёнка инстинктивно при усилии, которое он производил, ходя на четвереньках, стараясь подняться, до чего-нибудь дотянуться, и т. д., но он постепенно начал употреблять его намеренно, как и плач. Повышение тона и напряжение сопровождаемое движениями, выражает действие, желаемое быть приведённым в исполнение, а быстрый темп этих восклицаний — поспешность. Такое междометие имеет оппозитивно-императивный характер, и из этого видно, как человек ещё до развития артикулированной речи мог намеренно выражать свои желания и волю. В этом междометии главным является усиление напряжённости, с которой оно произносится, а то же самое происходит и в артикулированной речи: чем сильнее желание или приказание, тем с большей напряжённостью они выражаются.

Повышение тона всегда означает известную более слабую или более сильную возбуждённость, но она может быть разнородной: приятной и неприятной. Если наблюдается, например, начальный высокий тон с дальнейшим его повышением у междометий, выражающих удовольствие, а с другой стороны повышение тона при выражении гнева или ощущения аккутных болей вследствие напряжённости при таких ощущениях, то видно, что повышение тона находится и в одном и в другом случаях, но что всё же существует большая разница в звуковой форме этих междометий и что она не состоит только в разнице тонового интервала, но и в напряжённости, силе и в тембре звука. Междометия и теперь произносятся с экспрессивным ударением, но традиционное ударение слова в большинстве случаев потеряло экспрессивность и стало более или менее однообразным и формальным, так как по физиологическим причинам, упрощалось меняясь в связи с другими историческими изменениями фонетической системы. Существовал и другой фактор, способствовавший утрате экспрессивного ударения. Пока слово было в стадии междометия, заменявшего предложение, оно имело свое экспрессивное ударение, но с развитием артикулированной речи функция экспрессивного музыкального выражения перешла на интонацию предло-

жения. Отдельные составные части предложения, как несамостоятельные, терялись в предложении, как в целом, задерживая всё же главные черты своей звуковой формы. Это видно и из наблюдений над современным языком. Так как слова подчиняют своё ударение интонации предложения, то ударение слова стало менее самостоятельным и менее устойчивым и может таким образом легче меняться. В целости затемняются и теряются из вида отдельные части.

Говор, как и всякую другую работу, сопровождает всегда, будь это и весьма незначительная возбуждённость, непрестанная готовность продолжать его, а вместе с этой возбуждённостью и тон задерживается на известной высоте. С окончанием выговаривания предложения теряется напряжение, а с ним и возбуждённость, и интонация быстро опадает, а также опадает и выдыхательная сила. Конечно, на интонацию (как и на динамику) сильно влияют чувства говорящего лица в связи с содержанием предложения, а кроме того и традиционное ударение отдельных слов и в результате этих факторов получается весьма кривая, то восходящая, то нисходящая линия, но средняя линия интонации показывает повышение тона и в конце понижение. В случае если бы звучание речи прервалось в течении произнесения предложения до окончания на каком-либо месте и по каким-либо причинам, было бы заметно по самой интонации, что оно незакончено. Эта незаконченность применяется и как намеренное языковое средство (апосиопеза). Повышение тона на конце первой части сложного предложения, означающее, что речь не закончена, иногда производится с большим интервалом или же подчёркивается каким-либо другим способом с целью возбудить любопытство и внимание слушателя. С этой целью иногда продолжается последний вокал или делается пауза (которая и так находится на границе между главным и придаточным предложениями). Повышение тона не означает, что тот, кто задаёт вопрос, будет дальше продолжать предложение, а то, что он остаётся в ожидании ответа. В таком состоянии наступает повышение его голоса, как следствие сжимания голосовых связок, под влиянием общей напряжённости и в частности напряжённости мышц органов зрения и слуха. Такое повышение тона, которое происходило инстинктивно, стало языковым средством, которое употребляется намеренно. Из приведённых примеров видно, что различия, существующие в интонации предложения, существуют и в ударении междометия. Из примеров видно также, что слова в зависимости от потребностей экспрессии меняют ударение в известной мере, а иногда и вполне.

Повышение тона вообще не должно быть постепенным. Оно в зависимости от потребностей выражения производится разными способами: постепенно или прыжком, с меньшим или большим интервалом. И сама релятивно высокая интонация слова может означать то, что означает повышение тона. Здесь важно отношение тона, которым это слово произносится, к тону других слов предложения. Поэтому ударения отдельных слов и без изменения могут приспособиться к интонации предложения.

Новые восходящие ударения в сербскохорватском языке (\ и /) наблюдаемые сами по себе, не имеют никакого сходства с нисходящим ударением (\ и \ ), от которого они произошли. Но хотя это более старое ударение было нисходящим, в слове всё же существовало повышение тона,

только не в границах одного слога, а в границах двух слогов, прыжком. Между тем новое ударение захватывает в известной мере и следующий слог, который и теперь произносится более повышенным тоном, чем остальные безударные в слове. Поэтому музыкальная импрессия, которую создают, например, слова с ударением *женá*, *шрáбá* в основном не столь отличается от импрессии, которую создают, когда имеют ударение: *жéна шрáба*. Это надо иметь в виду, так как в противном можно было бы думать, что различия в ударениях *жéна* и *женá*, *шрáба* и *шрáбá* представляют в смысле экспрессии совершенно противоположные элементы. Повышение или понижение тона у ударений \ / и ∪ замечается и как таковое воспринимается языковым чувством, но интонация краткого нисходящего ударения вследствие краткости времени и стремительного понижения тона не замечается (повышение тона, как возбуждающее, легче наблюдается, благодаря чему наблюдается и у восходящих ударений). Поэтому у краткого нисходящего ударения выявляется выдыхательная сила. Так как она мгновенная и сильная, это ударение создаёт впечатление отрывистого, короткого удара, вследствие чего им лучше всего выражается резкость и сила. В отношении этой особенности это ударение противоположно долгому нисходящему ударению. Как произвольный он появляется и в резкой речи, в момент гнева и при сильном выражении воли. В таких случаях иногда сокращается ударение отдельных слов и получается ударение ∩. Так, например, наряду с императивом *дáй* слышно и *дáй*. Этому отвечает и сокращение формы императива, как в *стáн*, *лэз* вместо *стáни* *лэзи*, что замечено и в других языках (лат. *dic, duc, fac* без конечного вокала). В некоторых славянских языках формы без конечного вокала *i* во многих случаях укоренились и вытеснили полные формы (поль. *nieś < niesi*, и др.). Что причиной исчезновения конечного вокала является более сильное выдыхание, с которым произносится эта императивная форма, видно из сербскохорватского языка, где такая форма не вытеснила форму с конечным *i*, а употребляется наряду с ней в ограниченном числе случаев как форма с особым, экспрессивным значением. Краткое нисходящее ударение своей резкостью и мгновенностью весьма удобно для выражения резкого приказания в отношении чего-нибудь, что должно быть немедленно, моментально исполнено, но для исполнения действия немоментального больше отвечает долгое ударение, при котором голос повышается, как при упомянутых восклицаниях ребёнка, когда он требует, чтобы его взяли на руки. И в одном и в другом случае слово произносится с сильным напряжением. Для этого второго императива весьма удобно восходящее ударение. Долгое нисходящее ударение — без резкости и этой своей особенностью оно представляет противоположность краткому нисходящему ударению; например в негации *нэ* продолжается вокал в случае, когда негация мягкая: *нэ́*. В детской речи ради утраты резкости и получения мягкости выражения вокалы часто продляются, как например, *мíлий* вместо *мíлобай* и т. д. С целью достижения такого же выражения продлён вокал и в других словах: *шáка* вместо *шáка*, *крáба* вместо *крáба*, которые внесены в словари как хипокористики. С той же целью, вероятно, продлён вокал и в хипокористиках типа: *Пéро*, *Мáра* и др. вместо *Пéшар*, *Мáрија* и т. д. Формы с кратким нисходящим ударением, как *Мáра* и т. д. означены в словарях преимущественно как аугментативы.

В звательном падеже ударение естественно переносится на первый слог слова. Когда зовут кого-нибудь, кто находится далеко или кто находится близко, но вследствие большого шума не может слышать зова, нужно акцентировать все слоги, а особенно первый, потому что нужно уже в самом начале акцентировать зов. Поэтому понятен известный в науке перенос ударения в звательном падеже унаследованный из праиндоевропейской эпохи (гр. *πατήρ* — *πάτερ*, схр. отац — дче, и др.).

Экспрессивность ударения проявляется и в глагольном виде. Однократные действия и вообще совершённые (имея в виду момент, который в них подчёркивается) высказываются в схр. языке экспрессивно — кратким ударением, а длительные, несовершенные — долгим. Это унаследовано от праязыка (гр. *τροπέω*, *τροπάω* и др., праслав. *neso*, *positi*, — *našati* < *nōsjati.). В схр. языке этот способ экспрессии, развившийся в праславянском языке в видовую систему, сохранился поскольку сохраняются старые различия вокального квантитета. В то время как вокальные оппозиции в видовых парах показывают различия соршенности и несовершенности действия или состояния, вокальный квантитет, хотя как экспрессивное средство и нарушен вследствие перехода праславянского акута в кратко нисходящее ударение, выражает и дальше количественные различия в проявлении действия или состояния, конечно, поскольку отвечает требованиям экспрессии, т. к. кроме перемен в вокальном квантитете были и другие факторы, которые осложняли и нарушали эти видовые отношения. М. Н. Катков и Н. П. Некрасов видели фонетическую экспрессию в долготе (сжатости и растянутости) глагольной формы. Естественно, если существует языковое чувство к долготе вокала, как символа времени (в рамках более широкого значения охватывающего и долготу и величину пространства вообще), то и для долготы слова может существовать такое чувство, конечно, всегда относительно, в сравнении с другой формой, с которой находится в связи.

То, что вокальный квантитет имеет экспрессивную функцию в отношении длительности действия или состояния, показывают и примеры этого квантитета, которым выражаются более тонкие различия в их длительности, не имеющие связи с их совершенностью или несовершенностью, а с их природой, вследствие чего в таких глаголах проявляются и другие особенности произношения звуков. Например, *ййснуѣи* даёт образ звука в известной мере более долгого, чем *ййснуѣи*. Особым является экспрессивный вариант, с помощью которого даётся музыкальное выражение звука от удара по чему-нибудь, чтобы таким образом выразить действие, которое производится, например, гагол *збѣкнуѣи* непереходной и значит „erklingen, gesono“, а *збѣкнуѣи* — переходной, и значит: ударить по чему-нибудь так, что звякнет. Оба глагола совершенного вида, но глагол *збѣкнуѣи* означает более кратковременное действие, чем глагол *звѣкнути*. Основное значение глагола *збѣкнуѣи* относится к акустическому впечатлению, а основное значение глагола *збѣкнуѣи* — к визуальному образу удара.

Как ономотопейские междометия во всём подражают звуку, так они подражают ему и в длительности, вследствие чего, понятно, что они имеют краткое ударение, если звук, которому они подражают, однократен, а долгое если он более или менее продолжается (например *йа* — голос гуся; *йльѣс* — звук удара ладони по чему-нибудь; и

т. д.). Такой вокальный квантитет имеет тенденцию задерживаться и в глаголах, образовавшихся от междометий: от *iâ* — *iâкнуиши*, *iâкаиши*, от *ильё* — *ильёснуиши*, *ильёскаиши*. Междометие особенно ощутимо в глаголах образованных от междометий для обращения к животным, например *йиц* — *йицнуиши* и др. Это междометное ударение задерживается и у глаголов несовершенного вида; *йицаиши*, и др. В таких случаях чувствуются части, что означают многократность глагола. Так как эти части однократные, им весьма подходит краткое ударение. По длительности и повторяемости эти междометия представляют переход к деминютивным глаголам с суффиксом *к*: *иуйнуиши*, — *иуйкаиши*, и т. д. Подобная перемена и с суффиксом *ц*: *ильуцаиши*, *ильуцнуиши*, и т. д. Такая же экспрессия чувствуется и у некоторых глаголов, неимеющих деминютивного значения, а означющих ряд коротких движений: *крётати* по отношению к *крётати*. В других случаях долгота и темп действия выражаются и квантитетом вокалов глагольных суффиксов: *бацакаиши се* по отношению к *бацаиши се* и др..

Вследствие тенденции сохранить свою экспрессивность отдельные слова задерживают свой прежний звуковой состав и вопреки новым правилам фонетики (кукуријекати от **kukurĕkati*; и др.). Ономатопоея даёт образ звука, которому она подражает и доводит к осознанию представления предмета, от которого этот звук происходит, и таким образом означает и этот предмет, как представление или понятие. Ещё шире значения, которые имеют отдельные звуки сами по себе. Их значительность в том, что их основное значение весьма широко, и охватывает различные, более узкие значения, а т. к. эти значения передаются непосредственным музыкальным путём, они оживотворяют картину того, что выражается (следуют примеры деминютивных, хипокористичных суффиксов с вокалом *i*; пейоративных, аугментативных с вокалом *и*; аугментативных, пейоративных с вокалом *о*).

Звук *ц* комбинацией элементов *t*, *s*, из которых он составлен, производит на нас впечатление очень мелкого треска. Поэтому он хорошо выражает всё то, что очень маленькое и потому он получил такое значение в схр. языке. Когда он получился палатализацией в суффиксах с деминютивным значением, его экспрессивное значение сильнее выявилось, и он стал употребляться всё больше, как средство для образования деминютива (примеры *малецан*, *малецко* и др.). Может быть суффикс в деминютивном значении вытеснил в схр. языке суффикс — *ѡка* у имён существительных, потому что вокалом *i* и консонантном *ц* лучше выражается представление чего-то маленького. Своей природой, особенно своим высоким светлым тоном звук *ц* усиливает хипокористичное выражение (*Цака* < *Сѡака* < *Станислава*, и др.).

Спирант *х* образуется при дыхании невольно (как и в природе, образуется от трения воздушной струи), а поэтому и находится в примитивных междометиях. И в словах, произносимых в аффекте появляются иногда аспирированные звуки. Этот спирант служит для выражения как приятных, так и неприятных чувств, т. к. перемены в дыхании сопровождают и одни и другие чувства. Поэтому он встречается в суффиксах как деминютивно-хипокористического, так и аугментативно-пейоративного значения, в зависимости от того каково значение слова и каков его звуковой состав.

Консонанты могут в зависимости от потребностей экспрессии смягчаться, если нужно выразить представление чего-то мягкого. Из этого значения, в зависимости от значения слова, может с одной стороны развиться значение чего-то слабого, гнилого и т. д., и, следовательно, неприятного, а с другой стороны значение чего-то нежного и, следовательно, приятного (с одной стороны *мрлина* < *мрлина*, а с другой стороны *мали* < *мали*, *Миља* < *Мила*). Такого же происхождения и звук *š, š* в славянских языках (схр. *Пейриши* < *Пейрис* < *Пейрислаб*, *Рагош* < *Рагос* < *Рагослаб*; и др.). В зависимости от потребностей экспрессии глухие (сильные) консонанты переходят в звонкие (слабые): *млезіаши* < *млескаши*, и т. д.

В детской речи вследствие ассимиляции звуков создаются редупликации. Вследствие этого такие слова напоминают детскую речь. Так произнесённые имена лиц весьма экспрессивны: *Лела*, *Љельена*, рус. *Лёля* от *Елена*, *Лена* и др. В духе детской речи и *нона* < *ндиа*, и др.); названия птиц: *бибиц* от нем. *Kiebitz*. Этими редупликациями сообщается и ритмическое движение, которое оживляет образ. В прозвище, которое в народной песне дается утке: „а ти, патко, *шио-мио!*“ изображаются движения, которые она производит при хождении (миго от *мијаши* = мицати; шиго от *шикаши се*). Такие парные междометия образованы, как и слова *шўћ-мўћ*, *шуру-муру* и др., второй компонент которых начинается назалом. В духе этих слов создано и существительное *шшшшш* (слепи миш; летучая мишь).

Извесно, что звуки, которые повторяются вследствие ослабления внимания, не принимаются как одинаковые: тот, который сильнее, лучше замечается, выглядит более сильным; известно тоже, что, например, в звуки, которые слышатся от стука часов, вносится ритм в зависимости от того, как стук замечается. Так как более сильный слог в слове в то же время и более высокий, то и звук, который сильнее замечается, выражается вокалом более высоким по тону, например у *шк-шак* (стук часов), *йлес-йлас* (звуки, которые слышны при ударении ладонью по чему-нибудь). Такое же отношение вокалов в подобных парных междометиях и в других языках. В примерах, как *шўћ-мўћ*, вокал тот же, но начальный консонант — иной. В этих случаях назал, как более слабый, выражает слабее воспринимаемый звук. Такое отношение звуков находится и в других языках. Это различие в высоте и силе повторяющихся звуков даёт живое представление ритмичных движений. Конечно, такие различия могут выражаться в таких междометиях, в которых редупликация означена и другими элементами, а в других словах, в которых редупликация ничем не означена, достигается уподоблением отдельных звуков или внесением какого-нибудь звука. При помощи разных суффиксов часто получается редупликация, которая означает или повторение звука или повторение движений, а часто, и то, что произведено с силой или в большой мере. В некоторых случаях редупликация усилена звуком *г*, который и сам по своей природе представляет редупликацию (*цришаши*, *цришарашш*). И сингармонизм гласных в словах с суфф. *-ето-*, *-ото-*, *-ѣто-*, *-ѣто-* (стел. грохот, трепеть и др.) произведен ради того чтобы получить редупликацию и таким образом выразить повторение. Ради сохранения ритма и стремление вопреки правилу задержать вокальный элемент (*р. шойой, -оша*).